

ΑΙ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΔΙΑ ΖΩΑ ΟΜΙΛΗΣΑΝΤΑ

Υ Π Ο
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΣΙΜΩΤΑ
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

1. Εἰσαγωγικά.

Τὰ ζῶα ἀναφέρονται συχνότατα ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατέχουν σημαντικὴν θέσιν ἐν μέσῳ τῶν πολυπληθεστάτων θείων δημιουργημάτων. Ἦδη ἀπὸ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς δημιουργίας τῶν τε ἀψύχων κτισμάτων καὶ τῶν ἐμψύχων ὄντων τῆς φύσεως, ἐκτίθενται λεπτομερῶς καὶ τὰ τῆς δημιουργίας τοῦ ζωικοῦ βασιλείου καὶ δὴ τῶν, ἐκ τῆς γῆς δημιουργηθέντων, χερσαίων ζώων, τὰ ὁποῖα ἐπλάσθησαν μετὰ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα καὶ ὀλίγον μόνον πρὸ τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κορωνίδος ταύτης τῶν δημιουργημάτων, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ ἐμμέσως περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ χερσαῖα γήινα ζῶα ἐμφανίζονται ἔχοντα συγγενείαν τινα μεταξύ των, τόσον ἐξ ἐπόψεως χρόνου προελεύσεως ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως φυσικῆς καὶ ὀργανικῆς συστάσεως, ἂν οὐχὶ καὶ τινος εἰδολογικῆς. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς κυρίαρχος ἐφ' ὅλης τῆς φύσεως, ὑπερέχει, ἀναμφιβόλως, ἔναντι καὶ τῶν ζώων, διότι καίτοι προῆλθεν «ἀπὸ τῆς γῆς», ὅπως καὶ ταῦτα, ὡς πρὸς τὸ σωματικὸν αὐτοῦ μέρος, ἐν τούτοις ἐπλάσθη «κατ' εἰκόνα Θεοῦ», ὡς πρὸς τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ μέρος¹. Κατὰ τὰς ἀρχὰς ὅμως τῆς ἐπὶ τῆς γῆς ἐμφανίσεως καὶ ζωῆς του συνεβίωσαν ἀρμονικῶς μετ' αὐτῶν καὶ εἶχε καὶ προσωπικὰς καὶ δὴ «ἀγαθὰς» σχέσεις μετ' αὐτῶν, ἀφοῦ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἐμφανίζεται καλῶν ταῦτα μὲ τὰ ὀνόματά των². Τὸν πρωτογενῆ ἄνθρωπον, ζῶντα οὕτως ἐν τῇ φύσει, τὸν ἥσθάνοντο τὰ ζῶα καὶ τὸν ἀντελαμβάνοντο εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμόν. Εἰς τὴν ζωὴν δὲ τῶν παναρχαίων ἡμῶν προγόνων, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνθρωποποίησις τῶν ζώων, συνέβαινον ἐκπληκτικὰ γεγονότα, μὲ δρώντα πρόσωπα διάφορα ζῶα καὶ μάλιστα εἰς ρόλους πρωταγωνιστικούς.

1. Βλ. Γέν. 1,26-27. 2,7. Πρβλ. καὶ Μ. Φαράντου, *Ἰδεολογικά ρεύματα καὶ οἰκολογικὴ κρίσις*, Ἀθῆναι 1991, σελ. 12 (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»).

2. Βλ. Γέν. 2,19-20. Πρβλ. καὶ Μ. Φαράντου, μν. ἔργ., σελ. 13.

Ἐν τῇ Βίβλῳ τῆς Π. Διαθήκης ἀπαντοῦν πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἀφηγήσεις περὶ ζώων, τὰ ὅποια εἶναι στενωῶς συνδεδεμένα μετὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ζωὴν του. Ἀναφέρονται δὲ ἐν αὐτῇ καὶ πολυάριθμα περιστατικά, μαρτυροῦντα περὶ ἐκπληκτικῶν «πνευματικῶν» ἰδιοτήτων ὠρισμένων ζώων, ὅσον ἀφορᾷ π.χ. εἰς τὴν ἰκανότητα εὐχεροῦς συνεννόησεως καὶ ἐπικοινωνίας μεταξύ των, εἰς τὴν ἐν γένει νοημοσύνην των, τὴν ἔναντι τῶν ἀνθρώπων συμπεριφορὰν των, ἢ ὅποια διευκολύνει τὴν συμβίωσιν μετ' αὐτῶν κ.λπ. Προκαλοῦν ἐντύπωσιν ἐπίσης ἡ ἀλληλεξάρτησις μεταξύ ἀνθρώπων καὶ ζώων, ἡ ἐκδήλωσις αἰσθημάτων στοργῆς, εὐγνωμοσύνης καὶ πιστότητος μεταξύ τῶν ζώων, καὶ μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων³.

Οὕτως ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς τὴν παράδοξον περίπτωσιν, καθ' ἣν ὑπομονητικὸς ὄνος ἀνωνύμου τινὸς Ἰσραηλίτου προφήτου, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ βασιλείου τοῦ Ἰούδα, ἴστατο ἡσύχως καὶ μετὰ καρτερίας καὶ πιστότητος πλησίον τοῦ κυρίου του, ὁ ὁποῖος ἔκειτο νεκρὸς πρὸ αὐτοῦ, θανατωθεὶς ὑπὸ τινος λέοντος. Ὁ δὲ λέων ἴστατο καὶ αὐτὸς πρὸ τοῦ θύματός του καὶ δὲν κατεσπάρασσεν αὐτό, ὡς θὰ ἀνεμένε τις· ἀλλ' οὔτε καὶ κατὰ τοῦ συμπαθεστάτου ὑποζυγίου ἐπετίθετο⁴. Ὅμοίως καὶ ὁ εἰς τὸν λάκκον τῶν λέοντων ριφθεὶς προφήτης Δανιήλ, κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως Δαρείου τοῦ Μήδου, οὐδὲν ὑπέστη⁵, παραδόξως⁶. Ὑπὸ τοῦ

3. Εἶναι περιττὸν νὰ ἀναφερθῶμεν καὶ εἰς τοὺς ἀσκητὰς τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι διετήρουν ἀγαθοτάτας σχέσεις μετὰ τῶν ζώων καὶ δὴ καὶ μετ' ἀγρίων τοιούτων, ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ θηρίων (βλ. καὶ Μ. Φαράντου, μν. ἔργ., σελ. 31). Δὲν ἀγνοεῖ τις δὲ καὶ τὴν σπανίαν καὶ ἐκπληκτικὴν περίπτωσιν τοῦ ἁγίου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ὅστις, θαυμάζων τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἀντεμετώπιζεν ὅλα τὰ πλάσματα τῆς γῆς μὲ σεβασμὸν καὶ ἀγάπην, ἐθεώρει τὰ ζῶα ὡς ἀδελφοὺς καὶ φίλους, καὶ συνανεστρέφετο μετ' αὐτῶν καὶ ἰδίως μετὰ τῶν πτηνῶν, πρὸς τὰ ὅποια μάλιστα ὠμίλει καὶ ἐκήρυττε (βλ. καὶ Η. Hesse, Ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης, μετάφρασις Ν. Μαστοράκη - Γ. Δεπάστα, Ἀθήναι 1991, σελ. 28, 38 κ.ά.).

4. Γ' Βασ. 13,24.

5. Δαν. 6,15 ἐξ. Βλ. καὶ Β. Βέλλα, Δανιήλ. Εἰσαγωγή — Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ καὶ ἀραμαϊκοῦ — Κείμενον τοῦ Θεοδοτίωνος — Ἑρμηνεία, Ἀθήναι 1966, σελ. 93 (ΕΠΔ). Πρβλ. καὶ Βῆλ Δράκ. 23 ἐξ. καὶ Ν. Παπαδοπούλου, Τὰ δευτεροκανονικὰ τεμάχια τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Προσευχή Ἀζαρίου, Ἀφηγηματικὸν τμήμα, Ὕμνος τῶν Τριῶν Παίδων — Σωσάννα — Βῆλ καὶ Δράκων, Ἐν Ἀθήναις 1970, σελ. 213. Σημειωθῆτω ὅτι ἐν Βῆλ Δράκ. 1 γίνεται λόγος ἀπλῶς καὶ ἀνωνύμως περὶ τοῦ «βασιλέως Βαβυλῶνος», κατὰ τὸ κείμενον τῶν Ἑβδομήκοντα (ἔφεζῆς Ο'), καὶ περὶ τοῦ Κύρου, κατὰ τὸ κείμενον τοῦ Θεοδοτίωνος (βλ. καὶ Ν. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σελ. 217).

6. Ἀσφαλῶς θὰ εἶχε καὶ τὸ περίεργον τοῦτο περιστατικὸν ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ συγγραφεὺς τῆς πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῆς, ὅτε ἔγραφε περὶ τῶν ἁγίων ἀνδρῶν τῆς Π. Δια-

Ἡσαίου συγκρίνονται τὰ κατοικίδια ἄλογα ζῶα καὶ μάλιστα τὰ οὐχὶ ἰδιαζόντως εὐφυῆ, ὡς ὁ ὄνος, ἥ καὶ τὰ κατ' ἐλάχιστον νοήμονα, ὡς ὁ βοῦς, πρὸς τὸν περιούσιον τοῦ Κυρίου λαόν, τὸν Ἰσραηλιτικόν. Ἐκεῖνα γνωρίζουν καλῶς τὸν κτήτορα καὶ τὴν φάτνην αὐτῶν, ὡς ἐὰν ἦσαν νοημωνέστερα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις, ἀντιθέτως πρὸς αὐτά, δὲν γνωρίζει τὸν κύριον αὐτοῦ, τὸν Γιαχβέ⁷.

Τὰ ἄλογα ζῶα, λέγει ἡ Π. Διαθήκη, στρέφονται πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῶν κραυγῶν των κυρίως, διὰ νὰ ἀνεύρουν δι' Αὐτοῦ τροφήν καὶ προστασίαν⁸. Συγκακουχοῦνται δὲ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, ὡσάκις οὗτοι διατελοῦν ὑπὸ δυσμενεῖς περιστάσεις, καὶ νηστεύουν καὶ ταῦτα μετ' αὐτῶν καὶ συμμετέχουν καὶ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πένθος, ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ οἰκογενειακὸν περιβάλλον⁹. Τοῦτο εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰωνᾶ¹⁰, τῆς Ἰουδαίθ¹¹ κ.λπ., ἦτο δὲ σύννηθες καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς καὶ δὴ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς¹². Ἐπίσης ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀμαρτάνοντος καὶ ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἐνόχου ἀνθρώπου τιμωροῦνται καὶ τὰ ἄθῳα καὶ ἐν προκειμένῳ ἄνευ εὐθύνης καὶ ἐνοχῆς ζῶα¹³, πέρα, βεβαίως, τῶν περιπτώσεων ἐκεῖνων, καθ' ἃς τιμωροῦνται ταῦτα διὰ κολασίμους πράξεις, διὰ τὰς ὁποίας εἶναι πράγματι ὑπεύθυνα, ὡς π.χ. διὰ κακώσεις ἐναντίον ἄλλων ζώων ἢ ἀνθρώπων¹⁴ κ.λπ.¹⁵ Οὕτως, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητον διὰ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιβολὴ

θήκης, ὅτι «ἐφραξαν στόματα λεόντων», μεταξὺ τῶν πολλῶν ἄλλων θαυμαστῶν, τὰ ὁποῖα οὗτοι κατάρθρωσαν (Ἐβρ. 11,33).

7. Ἡσ. 1,3. Βλ. καὶ Π. Μπρατσιώτου, Ὁ προφήτης Ἡσαίας, Εἰσαγωγή - Κείμενον Ο' - Μετάφρασις - Σχόλια, τεύχος Α', κεφ. Α'-ΙΒ', ἐν Ἀθήναις 1956, σελ. 26 καὶ Δ. Δοῦκου, Ὁ προφήτης Ἡσαίας (κεφ. 1-6), Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 32. Πρβλ. καὶ Ἱερ. 8,7.

8. Ἰωήλ 1,20. Βλ. καὶ Ψαλμ. 103 (μασ. 104), 27. 146 (μασ. 147),9 καὶ Ἰώβ 38,39-41.

9. Βλ. Α. Weiser, *Das Buch der zwölf kleinen Propheten*, I, Göttingen 1949, σελ. 196 (ΑΤΔ).

10. Ἰων. 3,7. Βλ. καὶ Β. Βέλλα, Ἰωνᾶς. Εἰσαγωγή - Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἐβραϊκοῦ - Κείμενον τῶν Ο' - Σχόλια, Ἀθήναι 1949, σελ. 27 (ΕΠΔ).

11. Ἰουδ. 4,10.

12. Βλ. J. Lippl, *Der Prophet Jonas übersetzt und erklärt*, ἐν J. Lippl - J. Theiss, *Die zwölf kleinen Propheten*, I, Bonn 1937, σελ. 173 (HSAT) καὶ W. Rudolph, *Joel - Amos - Obadja - Jona*, Gutersloh 1971, σελ. 359 (KAT).

13. Βλ. Π. Σιμωτά, Ὁ λιμός ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, Θεσσαλονίκη 1965, σελ. 22 ἐξ. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ»).

14. Βλ. Γέν. 9,5. Ἐξ. 21,28 ἐξ. Πρβλ. καὶ Λευιτ. 20,15 ἐξ. κ.λπ.

15. Παρέλκει, νομιζομεν, νὰ ἀναφερθῶμεν ἐνταῦθα καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς τιμωροῦνται ὁμοῦ μετὰ τοῦ παραβάτου ἀνθρώπου καὶ ἄψυχα ἀκόμη ἀντικείμενα καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτόν (βλ. Π. Σιμωτά, Ἀμαληκίται καὶ Ἰσραηλίται ἐν τῇ

ποινῆς ἐναντίον ἀλόγων καὶ ἠθικῶς μὴ εὐθυνομένων ζώων, θεωρεῖται αὐτονόητον διὰ τὴν Π. Διαθήκην. Ἀντιθέτως δὲ ἀπαντοῦν ἐν τῇ ἰδίᾳ ταύτῃ Βίβλῳ καὶ ἄλλαι τινὲς νομικαὶ διατάξεις, διὰ τῶν ὁποίων λαμβάνονται εἰδικὰ μέτρα διὰ τὴν προστασίαν τῶν ζώων, τὴν ἀνάπαυσιν αὐτῶν κ.λπ.¹⁶. Ὁθεν, λίαν προσφυῶς καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἀναφέρεται ὅτι «πᾶσα ἡ φύσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν»¹⁷, διὰ τὴν δηλωθῆναι διὰ τούτου, ὅτι ὁλόκληρος ἡ φύσις, ζῶα καὶ φυτὰ καὶ τὰ πάντα ὑποφέρουν ὁμοῦ μετὰ τοῦ πάσχοντος ἀνθρώπου.

Εἶναι τῶν ὄντων θαυμαστός ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον λειτουργεῖ ἡ φύσις, ὡς παρατηρεῖ εἰς τινὰ περιπτώσεων καὶ ὁ Ἰερεμίας: «καὶ ἡ ἄσιδα ἐν τῷ οὐρανῷ ἔγνω τὸν καιρὸν αὐτῆς, τρυγῶν καὶ χελιδῶν ἀγροῦ στρουθία ἐφύλαξαν καιροὺς εἰσόδων αὐτῶν»¹⁸. Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προφήτου γίνεται λόγος περὶ «ὄφεως συρίζοντος» (ὅταν ἐκδιώκεται ἀπὸ τὸ καταφύγιόν του), διαθέτοντος, δηλαδή, εἰδός τι φθόγγου, ὑποτυπώδους φωνῆς¹⁹, καὶ ἐνθυμίζοντος καὶ ἄλλα ζῶα, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὸν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ὅτι ἐκβάλλουν ἀναρθρον κραυγὴν ἢ δίδουν ὑποτυπώδη φωνήν²⁰. Εὐλόγως δὲ καὶ ὁ Μέγας Βασιλεῖος ἀναφέρεται εἰς ποικίλας ιδιότητας τῶν ζώων, λέγων ὅτι ταῦτα ἔχουν ψυχὴν, μὲ πλοῦτον «τῶν κατὰ ψυχὴν παθημάτων... καὶ γὰρ καὶ χαρὰν καὶ λύπην καὶ τὴν τοῦ συνήθους ἐπίγνωσιν καὶ τροφῆς ἔνδειαν καὶ χωρισμὸν τῶν συννόμων καὶ μυρία πάθη τῶν φθόγγων παραδηλοῦν»²¹. Γενικῶς εἰπεῖν, λοιπόν, διαπιστοῦνται ἐν τῇ φύσει πολλαὶ περιπτώσεις ἐξαιρετικῶν πνευματικῶν καὶ διανοητικῶν ἱκανοτήτων διαφόρων ζώων.

Πέρα τῶν προαναφερθεισῶν, συγκεκριμένων καὶ μὴ, περιπτώσεων, ἀπαντοῦν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ δύο ἄλλαι, διάφοροι ἀλλὰ λίαν ἐντυπωσιακαὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἰσάριθμα ζῶα ἐμφανίζονται ἐκφραζόμενα μὲ ἀνθρωπίνην γλῶσσαν, ἀκουστικῶς αἰσθητήν, καὶ συνομιλοῦντα μετ' ἀνθρώπων καὶ μάλιστα μὲ περιεχόμενον ὄχι ἀκατάληπτον καὶ ἄοριστον, ἀλλὰ σαφὲς καὶ συγκεκριμένον, παρὰ τὸ ὅτι στεροῦνται

Παλαιᾶ Διαθήκη, ἐν ΦΙΛΙΑ εἰς Κωνσταντῖνον Μπόνην, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 132 ἐξ.).

16. Βλ. Ἔξ. 20,10. 23,11-12. Λευιτ. 22,28. 25,7.

17. Ρωμ. 8,22.

18. Ἰερ. 8,7.

19. Ἰερ. 26 (μασ. 46), 22.

20. Πιθανώτατα πρόκειται γενικῶς περὶ τῶν ὄφρων.

21. Βλ. Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, Η' 1, ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 254. Τὸ χωρίον τοῦτο ἔχομεν λάβει ἐκ τῆς προαναφερθείσης μελέτης τοῦ συναδέλφου κ. Μ. Φαράντου (σελ. 33) καὶ ἠλέγξαμεν ἐκ τε τῆς ἐκδόσεως ΒΕΠΕΣ καὶ ἐκ τῆς ἐκδόσεως J. -P. Migne, PG, τόμ. 29, στήλ. 165.

τῶν ἀνθρωπίνων φωνητικῶν ὀργάνων. Πρόκειται περὶ τῆς πασιγνώστου περιπτώσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ὄφις συνωμίλησεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς μετὰ τῆς προμήτορος Εὐᾶς²², καὶ περὶ τινος ἄλλης, ὀλιγώτερον γνωστῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ὄνος τοῦ Μεσοποταμίου μάντεως Βαλαάμ ἐπίσης συνωμίλησε μετὰ τοῦ κτήτορος αὐτῆς²³. Αἱ δύο αὗται παράδοξοι βιβλικάι διηγήσεις θὰ ἀπασχολήσουν ἡμᾶς ἐνταῦθα, προκειμένου νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ἐν αὐταῖς ἀναφερόμενα ἀφύσικα περιστατικά, τῇ βοήθειᾳ καὶ τῶν σχετικῶν ἀπόψεων διαφόρων ἀρχαίων, νεωτέρων καὶ συγχρόνων ἐρμηνευτῶν τῆς Βίβλου.

Διὰ τὸ κείμενον τῶν Ο' χρησιμοποιοῦμεν τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ A. Rahlfs ἐκ τῆς φωτοστατικῆς ἀνατυπώσεως τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1981), λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν, τῇ ἐπιστάσει τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ Π. Μπρατσιώτου ἐκπονηθεῖσαν, ἔκδοσιν τῆς «Ζωῆς» (1939)· διὰ δὲ τὸ μασσωριτικὸν ἐβραϊκὸν κείμενον χρησιμοποιοῦμεν τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν K. Elliger - W. Rudolph (1968-1977).

2. Ἡ διήγησις περὶ συνομιλίας τοῦ ὄφειος μετὰ τῆς προμήτορος Εὐᾶς ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς.

Ἦδη καὶ ἐκ μόνου τοῦ ὡς ἄνω τίτλου τοῦ κεφαλαίου τούτου γεννᾶται τὸ εὐλογον ἐρώτημα, περὶ τοῦ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη λάβει χώραν μία τοιαύτη συνομιλία. Πρὸς ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος τούτου δεόν νὰ διερευνηθῇ τὸ κείμενον τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται τὰ περὶ τῆς ἐν λόγῳ συνομιλίας. Εἰς τὴν Βίβλον, βεβαίως, γίνεται πολλάκις λόγος περὶ ὄφειων καὶ διαφόρων ἰδιοτήτων αὐτῶν, δοθέντος μάλιστα ὅτι πολλὰ καὶ ποικίλα εἶδη αὐτῶν ζοῦν ἐν Παλαιστίνῃ. Μόνον ὅμως εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως ἐμφανίζεται ὄφις ὁμιλῶν. Οὕτως ἀναγινώσκομεν αὐτόθι, ὅτι κατὰ τὸν χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ πρωτόπλαστοι ἔζων ἐντὸς τοῦ παραδείσου, ὁ ὄφις ὠμίλησε πρὸς τὴν προμήτορα Εὐᾶν καὶ ἡ Εὐᾶ πρὸς αὐτόν²⁴. Ἐπίσης καὶ ὁ Θεὸς φέρεται ὁμιλήσας πρὸς αὐτόν, ἐνῶ οὐδαμοῦ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὄφις ἀπαντᾷ εἰς τὸν Θεόν²⁵.

Ἐν τῷ παραδείσῳ ζῶντες οἱ πρωτόπλαστοι διετέλουν ἐν πλήρει ἀθωότητι καὶ ἀγνότητι, ἀγνοοῦντες ὅ,τιδήποτε πονηρόν. Ἐν αὐτῇ τῇ καταστάσει εὐρισκομένη ἡ προμήτωρ Εὐᾶ ἤκουσεν ἡμέραν τινὰ τὸν ὄφιν

22. Γέν. 3,1-5.

23. Ἀριθμ. 22,28-30.

24. Βλ. Γέν. 3,1-5.

25. Βλ. Γέν. 3,14-15.

νά ἀπευθύνεται πρὸς αὐτὴν καὶ νά τὴν ἐρωτᾷ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀπαγορευτικῆς θείας ἐντολῆς περὶ μὴ βρώσεως ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ἐπίσης ἐν τῷ μέσῳ τοῦ παραδείσου εὐρισκομένου²⁶ δένδρου τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ²⁷, διαστρεβλῶν μάλιστα τὴν ἐντολὴν ταύτην δι' ἀνακριβῶν ἰσχυρισμῶν: «Τί ὅτι εἶπεν ὁ Θεός, οὐ μὴ φάγητε ἀπὸ παντός ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ;»²⁸. Ἡ Εὐα ἀπήντησεν ἐπακριβῶς εἰς τὸν ὄφιν, διορθώσασα αὐτόν: «Ἀπὸ καρποῦ ξύλου τοῦ παραδείσου φαγόμεθα, ἀπὸ δὲ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, εἶπεν ὁ Θεός οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ, οὐδὲ μὴ ἄψησθε αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἀποθάνητε»²⁹. Ὁ δὲ ὄφις, ἀνταπαντῶν, ἡμφεσβήτησε τὴν ἀξίαν τῆς θείας ἐντολῆς, ἵνα προκαλέσῃ δυσπιστίαν εἰς τὴν ἀφελῆ γυναῖκα: «Οὐ θανάτῳ ἀποθανεῖσθε· ἦδει γὰρ ὁ Θεός ὅτι ἐν ἧ ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, διανοιχθήσονται ὑμῶν οἱ ὀφθαλμοί, καὶ ἔσεσθε ὡς θεοὶ γινώσκοντες καλὸν καὶ πονηρὸν»³⁰. Ἡ Εὐα ἦτο καὶ ἀπεδείχθη πράγματι εὐπειθῆς καὶ εὐόλισθος, λόγῳ τῆς ἀσθενοῦς φύσεώς της ὡς γυναικὸς καὶ ὡς τοῦ πλέον ἀδυνάτου μέρους τοῦ ἀδαμιαίου ζεύγους. Ἦτο «τὸ ἄπλαστον καὶ ἀσθενέστερον σκεῦος», ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος³¹. Οὕτω παρεπλανήθη ὑπὸ τοῦ ὄφειος καὶ παρεσύρθη εἰς παρακοὴν καὶ εἰς παράβασιν τῆς θείας ἐντολῆς, τὴν ὁποίαν παρέβη ἐν συνεχείᾳ καὶ ὁ Ἀδάμ³². Ἐνταῦθα πρόκειται, εἰς τὴν πραγματικότητα, περὶ ἑνὸς σοβαροῦ πειρασμοῦ τῶν πρωτοπλάστων, τοῦ ὁποίου ὄργανον ἦτο, κατὰ τὴν ἱεράν Βίβλον, ὁ ὄφις³³.

26. Βλ. Γέν. 3,3.

27. «Τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν» (Γέν. 2,17). Περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς σημασίας τῆς φράσεως ταύτης βλ. Ν. Παπαδοπούλου, *Ὁ θάνατος καὶ αἱ μεταθανάτιοι παραστάσεις κατὰ τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μέχρι τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας*, Ἀθῆναι 1965, σελ. 21–30 καὶ Ι. Φούντα, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη (Περιεχόμενον καὶ θεολογία της)*, Μάνδρα Ἀττικῆς 1991, σελ. 56–57.

28. Γέν. 3,1.

29. Γέν. 3,2–3.

30. Γέν. 3,4–5.

31. Βλ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Γένεσιν*, Ὁμιλία ΙΣΤ', ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 53, στήλ. 127.

32. Γέν. 3,6.

33. Ὁ συναδελφός Καθηγητῆς κ. Ἦ. Οἰκονόμου, ἀσχοληθεὶς μὲ τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς πειρασμοὺς παλαιδιαθηκικὰ κείμενα, ὀρθῶς συμπεριέλαβεν εἰς αὐτοὺς καὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος περιστατικὸν τῆς ὑπὸ τοῦ ὄφειος παραπλανήσεως τῶν πρωτοπλάστων, παρ' ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ οἰκεῖον κείμενον ὁ ὅρος «πειρασμός», ὅπως, ἀντιθέτως, ὑπάρχει εἰς πλείστας ἄλλας περιπτώσεις, ἀναφερομένας ρητῶς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ (βλ. Ἦ. Οἰκονόμου, *Πειρασμοὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ὅροι, κείμενα καὶ μορφολογικὴ ἔρευνα*, Ἀθῆναι 1965, σελ. 94 ἐξ.).

Ἐκ τῶν ὅσων ἀναφέρει ἡ σχετικὴ βιβλικὴ διήγησις τεκμαίρεται ὅτι ὁ ὄφις ἐνήργησε παραπειστικῶς καὶ μετὰ δολιότητος. Τοιοῦτό τι διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τῶν Ο' χρησιμοποιοιμένου περὶ αὐτοῦ ἐπιθέτου «φρονιμώτατος»³⁴, τὸ ὁποῖον ἐμπεριέχει τὴν ἔννοιαν τῆς εὐφυΐας μὲν ἀλλὰ καὶ τῆς πανουργίας. Δι' αὐτοῦ ἀποδίδουν οἱ Ο' τὸ ἐβραϊκὸν

רִמָּה (aroum), τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἔχει τὴν ἔννοιαν ἐπίσης τοῦ εὐφυοῦς ἀλλὰ καὶ τοῦ πονηροῦ καὶ τοῦ πανούργου. Σημειωτέον ὅμως ὅτι κατ' ἄλλην ἀποψιν τὸ ἐπίθετον «φρόνιμος» (-ώτατος) ἔχει θετικὴν σημασίαν, τόσον εἰς τοὺς Ο' (κατ' ἐξοχὴν χαρακτηρίζει τὸν Ἰωσήφ ἐν Γέν. 41,33³⁵ καὶ 39³⁶), ὅσον καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, χρησιμοποιοιούμενον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ εὐφυοῦς· παρὰ δὲ τὰς ἀποπείρας τῶν Ἑλλήνων ὑπομνηματιστῶν, ἀπὸ τοῦ Φίλωνος Ἀλεξανδρέως μέχρι τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, νὰ παρουσιάσουν ὡς ἀρνητικὴν τὴν ὀνομασίαν τῆς ἐν λόγῳ λέξεως, αὕτη δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ «δόλιος» καὶ τοῦ «πονηρός»³⁷. Ἄλλ' ἐπειδὴ, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἐν τῷ μασωριτικῷ ἐβραϊκῷ κειμένῳ ἀντίστοιχον τοῦ «φρόνιμος» προαναφερθέν **רִמָּה** εἶναι διαφορούμενον, δύναται, ἀναλόγως τῶν συμφραζομένων, νὰ ἔχη ἐπαινετικὴν σημασίαν, σημαῖνον τὸν εὐφυῆ καὶ τὸν συνετόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντίθετον περίπου, σημαῖνον δηλαδὴ τὸν πονηρόν. Τὴν δευτέραν ταύτην ἔννοιαν υἱοθετοῦν οἱ παλαιοὶ μεταφρασταὶ τῆς Π. Διαθήκης Ἀκύλας καὶ Θεοδοτίων, μεταφράζοντες τὴν ἐπίμαχον λέξιν διὰ τοῦ «πανούργος», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιτηδείου καὶ πολυμηχάνου³⁸. Γενικῶς δὲ ὁ οὕτω χαρακτηριζόμενος ὄφις ἐθεωρήθη ὑπὸ πολλῶν ὡς ζῶον δαιμονικόν³⁹.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐν Γέν. 3,1 ἐξ. ἀναφερόμενα, ὁ ὄφις περικυβάνεται εἰς τὴν κατηγορίαν «τῶν θηρίων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς» καὶ εἶναι πλάσμα τοῦ θεοῦ Δημιουργοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα. Ἡ διαφορὰ τοῦ πρὸς ταῦτα ἔγκειται μόνον εἰς τὸ ὅτι οὗτος διαθέτει εὐφυΐαν, πονηρίαν μέχρι πανουργίας⁴⁰ καὶ τοιαύτης φύσεως ἰδιαιτέρας ἰκανότητος, ὥστε νὰ

34. Γέν. 3,1.

35. «Νῦν οὖν σκέψαι ἄνθρωπον φρόνιμον καὶ συνετόν καὶ κατάστησον αὐτὸν ἐπὶ γῆς Αἰγύπτου».

36. «Οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος φρονιμώτερος καὶ συνετώτερός σου».

37. Βλ. M. Harl, *La Genèse*, Paris 1986, σελ. 107 (*La Bible d' Alexandrie*, 1). (Περὶ τοῦ σπουδαίου τούτου ἔργου βλ. ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 62 1991, σελ. 904 ἐξ.).

38. Βλ. M. Harl, ἔθ' ἄνωτέρω.

39. Βλ. καὶ A. Schimmel, *Schlange*, ἐν RGG, Tübingen 1961³, στήλ. 1419.

40. Βλ. καὶ G. von Rad, *Das erste Buch Mose übersetzt und erklärt*, 9. überarbeitete Auflage, Göttingen 1972, σελ. 70 (ATD).

θεωρῆται ὡς τὸ εὐφύεστερον ἐξ ὅλων τῶν δημιουργημάτων⁴¹. Συγχρόνως ἐμφανίζεται κατέχων ὑπερφυσικὴν γνῶσιν, ἔχων τὴν δύναμιν τῆς ὀμιλίας, ἀλλὰ καὶ διακατεχόμενος ὑπὸ ἐχθρότητος ἐναντι τοῦ Θεοῦ⁴², ὡς μία τερατώδης, οὕτως εἶπεῖν, ὑπαρξίς. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ θεωρεῖται τύπος καὶ σύμβολον τοῦ σατανᾶ, τοῦ πονηροῦ δαίμονος, ὁ ὁποῖος καλεῖται συνηθέστερον καὶ διάβολος, ὡς διαβάλλων τὸν Θεὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν Θεόν. Προσφυῶς δὲ γράφει ἐν προκειμένῳ ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ: «Φρόνιμον νῦν οὐ τὸν συνετὸν λέγει, ἀλλὰ τὸ πρὸς ἀπάτην ἐπιτήδειον ὄργανον»⁴³. Καὶ πάλιν: «Ὅργανον ἦν αὐτὸς τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ»⁴⁴. Καὶ ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου γράφει σχετικῶς τὰ αὐτὰ περίπου: «Τύπος τοίνυν καὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς κατάρτας ὁ ὄφις»⁴⁵. Καὶ ἀλλαχοῦ, ἀπαντῶν εἰς τὴν ἐρώτησιν «Ἄλογος ὢν ὁ ὄφις πῶς διελέχθη τῇ Εὐᾶ;», λέγει μεταξύ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «Εἰρηκῶς γὰρ (ὁ Κύριος) τοῖς Ἰουδαίοις ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ διαβόλου ἐστέ, ἐπήγαγεν· ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς. Οὗτος τοίνυν διὰ τοῦ ὄφεως διελέχθη τῇ Εὐᾶ»⁴⁶, ἐνῶ ἀλλαχοῦ ὀμιλεῖ διὰ τὸ «τοῦ ὄφεως μνησίκακον καὶ ἐπίβουλον»⁴⁷. Ὁ δὲ Γεννάδιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, γράφει: «Ὅφιν ἐνταῦθα τὸν σατανᾶν, διὰ τὸ βλαπτικόν, ὀνομάζει· καθὼς καὶ ὁ Σωτὴρ φησιν· ἐθεώρουν τὸν σατανᾶν ὡς ἀστραπὴν πεσόντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ»⁴⁸. Ὡς τοιοῦτος, λοιπόν, ὁ ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ ὄφεως κρυπτόμενος διάβολος ἀντιτίθεται εἰς τὸν Δημιουργὸν καὶ ἐπιδιώκει νὰ προκαλέσῃ διαμάχην μεταξὺ Αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁴⁹.

Κατὰ τὸν Procksch, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Γέν. 3,1 παρουσιάζει τὸν

41. Βλ. H, Gunkel, Genesis übersetzt und erklärt, Göttingen 1922, σελ. 60 (GHKAT).

42. J. Skinner, A critical and exegetical commentary on Genesis, Edinburgh 1963², σελ. 71 (ICC).

43. Διοδώρου Ταρσοῦ, Ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν, ἐν J. - P. Migne, PG, τόμ. 33, στήλ. 1566.

44. Διοδώρου Ταρσοῦ, μν. ἔργ., αὐτόθι.

45. Θεοδώρητου Κύρου, Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογὴν, Εἰς τοὺς Ἀριθμούς, ἐν J. - P. Migne, PG, τόμ. 80, στήλ. 388, ἐρώτησις ΛΗ'.

46. Θεοδώρητου Κύρου, Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς..., Εἰς τὴν Γένεσιν, ἐν J. - P. Migne, ἐνθ' ἀνωτ., στήλ. 129, ἐρώτησις ΛΒ'.

47. Θεοδώρητου Κύρου, Ἑρμηνεῖα εἰς τοὺς Ψαλμούς, ἐν J. - P. Migne, ἐνθ' ἀνωτ., στήλ. 1297.

48. Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν, ἐν J. - P. Migne, PG, τόμ. 85, στήλ. 1636.

49. H. Gunkel, ἐνθ' ἀνωτέρω.

ὄφιν ὡς ζῶον καλόν, τὸ «φρονιμώτερον» ὄλων τῶν ἄλλων τῆς δημιουργίας καὶ οὐδόλως ὡς δαιμονικὴν τινα ὑπαρξίν⁵⁰. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἱκανότης του νὰ ὀμιλήσῃ ὡς ἄνθρωπος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς δαιμονικόν, οὕτως εἰπεῖν, θαῦμα. Οὕτως ἐξηπάτησε τὴν προμήτορα Εὐαν, ἡ ὁποία κατόπιν τούτου ἔχει συνδεθῆ στενώτατα μετὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, συμπαρασύρασα εἰς αὐτὸ καὶ τὸν σύντροφον αὐτῆς. Διότι εἰς τὴν ἀφελῆ κατάστασιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔζη τότε αὕτη καὶ ἡ ὁποία ἐχαρακτήριζε τὸν πρωτογενῆ καὶ τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζῃ, ὅτι ἡ ὑπαρξίς μετὰ τῆς ὁποίας συνωμίλει ἦτο ὁ σατανᾶς, ὁ διαταράσσων τὰς μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπὶ πλέον δὲν εἶχεν ἀκούσει καὶ ἡ ἰδία καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ Θεοῦ τὴν δοθείσαν εἰς τὸν Ἀδὰμ ἀπαγορευτικὴν ἐντολήν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν βρώσιν ἐκ τοῦ καρποῦ τοῦ δένδρου τῆς γνῶσεως⁵¹, καὶ ἐπομένως θὰ ἦτο σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἐλέγξῃ τὰ ὅσα ἀνακριβῶς καὶ ψευδῶς ἰσχυρίζετο ὁ ὄφιν, περὶ τοῦ ὅτι οἱ πρωτόπλαστοι ἐστεροῦντο τοῦ δικαίωματος νὰ γευθῶν ἀπὸ τοῦ καρποῦ οἰουδήποτε δένδρου κ.λπ. Καὶ ἦσαν ψευδεῖς οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ ὄφεως περὶ τοῦ ὅτι εἶχεν ἀπαγορεύσει ὁ Θεὸς εἰς τοὺς πρωτοπλάστους τὴν βρώσιν «ἀπὸ παντός ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ»⁵², διότι θὰ ἦτο ἀδιανόητον νὰ ἐπιβάλλῃ ὁ Θεὸς γενικὴν ἀπαγόρευσιν τῆς τροφῆς ἐν τῷ παραδείσῳ. Ἄλλως τε ἐν τῇ δοθείσῃ ἐντολῇ ρητῶς λέγεται: «Ἀπὸ παντός ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ βρώσει φαγῆ, ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ»⁵³.

Τοιοιουτρόπως ὁ ὄφιν, διὰ τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῶν ἀναληθῶν ἰσχυρισμῶν του, ἐπέτυχε νὰ ἐξάψῃ τὴν φαντασίαν τῆς εὐπίστου γυναικὸς καὶ νὰ στρέψῃ ταύτην κατὰ τοῦ Θεοῦ, παρ' ὅτι αὕτη ἀρχικῶς εἶχεν ἀντικρούσει τοὺς ὑπόπτους ἐκείνους ἰσχυρισμούς του⁵⁴. Ἀπηυθύνθη δὲ πρὸς αὐτήν, παρακάμπτων τὸν ἰσχυροτέρου χαρακτήρος ἄνδρα αὐτῆς, διότι ἐγνώριζεν, ἀσφαλῶς, κατὰ ποῖον τρόπον ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσῃ ἐν προκειμένῳ, δεδομένου ὅτι ὁ δι' αὐτοῦ εἰκονιζόμενος σατανᾶς εἶχεν ὡς ἔργον του νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν παντὶ τρόπῳ παγίδευσιν καὶ ἐξαπάτησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς προσφωῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὀμιλῶν

50. O. Procksch, *Die Genesis ubersetzt und erklart*, Leipzig 1924², σελ. 30 (KAT).

51. Γέν. 2,16 ἐξ.

52. Γέν. 3,1.

53. Γέν. 2,16-17.

54. Πρβλ. καὶ H. Holzinger, *Genesis*, Freiburg i. B., Leipzig und Tubingen, 1898, σελ. 21 ἐξ. (KHCAT).

περὶ πανουργίας τοῦ ὄφως⁵⁵. Τοῦτο διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἠρώτησε τὸν ὄφιν διὰ ποῖον λόγον προέβη εἰς τὴν πονηρὰν ἐκείνην ἐνέργειαν κ.λπ., ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἠρώτησεν ἐπ' αὐτοῦ τὴν Εὐάν⁵⁶. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἡδύνατό τις, ἀσφαλῶς, νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τῶν ἐρμηνευτῶν, ὅτι προϋποτίθενται ἐνταῦθα τὰ τῶν παλαιῶν παραδόσεων περὶ τῆς πτώσεως τοῦ σατανᾶ⁵⁷.

Σχετικῶς πρὸς τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐνεφανίσθη ὁ ὄφιν εἰς τὴν Εὐάν, οὐδὲν διαλαμβάνει ἡ Βίβλος. Ὁ συγγραφεὺς τῆς οἰκειᾶς διηγήσεως ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι πρόκειται περὶ τινος κακοποιοῦ καὶ ἀντιθέου δυνάμεως, περὶ μιᾶς αὐτόχρημα διαβολικῆς ὑπάρξεως, ὑπὸ μορφήν φυσικοῦ ὄφως. Ἡ Κ. Διαθήκη λέγει σχετικῶς, ὅτι οὗτος εἶναι «ὁ δράκων ὁ μέγας, ὁ ὄφιν ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος διάβολος καὶ ὁ σατανᾶς»⁵⁸, ὁ ὁποῖος εἰς τινὰς περιπτώσεις μεταμορφοῦται καὶ «μετασχηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός»⁵⁹. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς γενικῶς, μὲ ἐξαιρέσει κυρίως τὸν ἀλληγορικὸν Ὠριγένη, δεχόμενοι τὸ γεγονὸς τῆς παραβάσεως καὶ τῆς πτώσεως ὡς πραγματικόν, ὁμιλοῦν περὶ φυσικοῦ ὄφως, τὸν ὁποῖον θεωροῦν ὡς τὸ μέσον ἐξαπατήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ διαβόλου καὶ ὡς ἐνσάρκωσιν τοῦ κακοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ ὄφιν ἀποτελεῖ διὰ τοὺς χριστιανούς μιάν μορφήν τοῦ διαβόλου⁶⁰. Ὁ δὲ ἐπίσκοπος Γαβάλων Σεβηριανός, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐστηρὰν ποινὴν εἰς τὸν ὄφιν, παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν προτέραν μορφήν τοῦ ὄφως: «Οὐχ ὡς ποσὶ κεχρημένον τὸ πρότερον, νῦν ἀποφαίνεται ὁ Θεὸς τὸν ἐπὶ τῆς κοιλίας περίπατον, ἀλλ' ἐπειδὴ ὀρθῶς ἐστηκῶς τῇ γυναικὶ διελέγετο»⁶¹. Καὶ συνεχίζων λέγει: «Εἰ γὰρ καὶ ἄπους ἐξ ἀρχῆς διεπέπλαστο» (ἐνν. ὁ ὄφιν), «ἀλλὰ κύκλοις γοργῶν τινῶν κάτωθεν ἐλιγμῶν ἀνορθούμενος, τεταμένους τοῖς

55. Ἐν Β' Κορ. 11,3 ρητῶς λέγει, ὅτι «ὁ ὄφιν Εὐάν ἐξηπάτησεν ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτοῦ».

56. Βλ. Γέν. 3,8-14.

57. Βλ. καὶ Σ. Σάκκου, *Υπόμνημα εἰς τὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰούδα*, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 116. Περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν πεπτωκότα σατανᾶν παραδόσεων τούτων βλ. κυρίως Ἦσ. 14,4-21. Ἰεζ. 28,12-19. Λουκ. 10,18. Β' Πέτρ. 2,4. Ἀποκ. 12,8.

58. Βλ. Ἀποκ. 12,9. Πρβλ. καὶ 20,2.

59. Β' Κορ. 11,14.

60. Πρβλ. καὶ Μ. Harl, μν. ἔργ., σελ. 109.

61. Σεβηριανοῦ Γαβάλων, *Λόγος ΙΣΤ'* (*Εἰς τὴν ἕκτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας καὶ εἰς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ εἰς τὸν ὄφιν καὶ εἰς τὸ ξύλον τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ παραδείσῳ διατριβὴν καὶ προσομιλίαν τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ Ἀδάμ*), ἐν J. - P. Migne, PG, τόμ. 56, στήλ. 495.

στήθῃσιν ἴπευεν. Διὸ καὶ νῦν ὁ ὄφις πολλάκις θυμούμενος ἀνίστησιν ἑαυτόν, καὶ κυκλικῶς ἐλισσόμενος τρέχει»⁶².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ εἶδος καὶ τὴν φύσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συνομιλίας τοῦ ὄφως μετὰ τῆς Εὐας, φρονοῦμεν ὅτι ἐνδείκνυται νὰ ἐκθέσωμεν ἐν συντομίᾳ τὰ ὅσα ἔχουν λεχθῆ σχετικῶς ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτῶν, δεδομένου ἄλλως τε ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ οὐδὲν διαλαμβάνει ἡ Βίβλος. Ἡ ἀφήγησις τῆς Γενέσεως δὲν ἀναφέρει ἐὰν ὠμίλησε, πράγματι, ὁ σατανᾶς διὰ φωνῆς ἀνθρωπίνης, μεταμορφωθεὶς εἰς ὄφιν. Οὔτε γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ ἀλλαχοῦ που τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ ἱερός συγγραφεὺς ἐνδιαφέρεται νὰ περιγράψῃ διὰ βραχέων τὸ σοβαρώτατον γεγονός τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων καὶ τῆς, κατόπιν ταύτης, βιαίας ἐξώσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς, μὴ ἀσχολούμενος μὲ λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι, πάντως, εἶναι βασικῆς σημασίας ἐν προκειμένῳ. Ὅπως δὲ τὸ ὅτι εἰς τὴν βιβλικὴν διήγησιν δὲν ἐκφράζεται ἀπορία τις καὶ ἐκπληξίς ἐκ μέρους τῆς Εὐας, ἀκουούσης τὸν ὄφιν νὰ ὁμιλῇ⁶³, μαρτυρεῖ ἐμμέσως, ὅτι αὕτη ἦτο συνηθισμένη εἰς τοιαῦτα παράδοξα περιστατικά, τὰ ὁποῖα συνέβαινον ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ζωῇ τῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸ ὁποῖον ἔζη. Μία συνομιλία τῆς μετ' αὐτοῦ προϋποθέτει, ἀναμφιβόλως, ἐξοικειώσιν τινα μετὰ τοῦ ἐν λόγῳ ζῴου, μετὰ τοῦ ὁποίου διεβίωνεν εἰς κοινὸν χῶρον. Ἄλλως τε συνομιλίαν οἱ πρωτόπλαστοι εἶχον καὶ μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὅταν «ἤκουσαν τὴν φωνὴν αὐτοῦ, περιπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ τὸ δειλινόν»⁶⁴. Ἀναφερόμενος ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης εἰς τὸ γεγονός αὐτὸ γράφει: «Εὐθὺς τοῖνον ἡμαρτηκόσιν ὁ Θεὸς ἐπεφάνη αἰσθησίην τε τοῦ ἁμαρτήματος ἐμποιῶν καὶ πρὸς μεταμέλειαν ἐκκαλούμενος»⁶⁵, καὶ φρονεῖ περὶ τοῦ εἶδους τῆς τοιαύτης συνομιλίας, ὅτι οἱ πρωτόπλαστοι «μᾶλλον δι' αὖρας τινὸς ἐνενόουν τὴν τοῦ Κυρίου ἐπιφοίτησιν»⁶⁶. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πρόκειται περὶ συνομιλίας πνευματικῆς τινος φύσεως.

Ἀξια προσοχῆς εἶναι καὶ τὰ ὅσα λέγει ἐν προκειμένῳ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: «Ἄλλ' ἴσως ἐνταῦθα διαπορήσειεν ἄν τις, καὶ μαθεῖν ζητήσειεν, εἰ καὶ τὸ θηρίον τοῦ λόγου μετεῖχεν. Οὐ τοῦτο· μὴ γένοιτο· ἀλλ' αἰεὶ ἀκολουθοῦντας τῇ Γραφῇ τοῦτο λογίζεσθαι χρὴ, ὅτι τὰ μὲν ῥήματα ἦν τοῦ διαβόλου, τοῦ διὰ τὸν οἰκεῖον φθόνον πρὸς τὴν

62. Σεβηριανοῦ Γαβάλων, ἐνθ' ἀνωτέρω.

63. Πρβλ. καὶ H. Gunkel, μν. ἔργ., αὐτόθι.

64. Βλ. Γέν. 3,8 ἔξ.

65. Ἰππολύτου Ρώμης, Ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ 10, στήλ. 585.

66. Ἰππολύτου Ρώμης, ἐνθ' ἀνωτέρω.

ἀπάτην ταύτην διεγερθέντος· τῷ δὲ θηρίῳ τούτῳ ὡσπερ ἐπιτηδεῖω ὀργάνῳ ἐχρήσατο, ἵνα δυνηθῆ τὸ δέλεαρ τῆς οἰκειᾶς ἀπάτης ἐνεῖς, ὑποσκελίσαι πρότερον μὲν τὴν γυναῖκα, ἅτε αἰεὶ εὐκολώτερον δυναμένην ἀπατηθῆναι, ἔπειτα δὲ δι' αὐτῆς καὶ τὸν πρωτόπλαστον»⁶⁷. Ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἐπίσης θέματος γράφει καὶ ὁ Σεβηριανός: «Πολλοὶ γὰρ ζητοῦσι, πῶς ἐλάλησεν ὁ ὄφις· ἄρα ἀνθρωπίνῃ φωνῇ, ἢ συρισμῶ ὄφρα, καὶ ἐνενόησεν ἡ Εὐα»⁶⁸. Καὶ μετὰ τινὰ διευκρινίζει: «Φρόνιμος ὢν ὁ ὄφις κατῶρθωσε καὶ τὸ μιμήσασθαι τὴν τοῦ ἀνθρώπου φωνήν»⁶⁹, τονίζων ὅτι «οὐδαμοῦ ἡ Γραφή εἶπε τοῦτο, ὅτι ὁ διάβολος ἐν τῷ ὄφει ἐλάλησεν, ἀλλὰ καὶ Μωϋσῆς ἀπλῶς παρηγγίλη τὴν ἱστορίαν»⁷⁰. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανόν, λόγῳ τῆς πρωτογόνου καταστάσεως ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔζων οἱ πρωτόπλαστοι ἐν τῷ παραδείσῳ, νὰ εἶχεν ἡ Εὐα τὴν αἴσθησιν, ὅτι ἀντήλασσε σκέψεις μετὰ τοῦ ὄφρα, ἐπικοινωνοῦσα μετ' αὐτοῦ κατὰ τινὰ πνευματικόν, ὡς ἐλέχθη, τρόπον. Προσφυῶς δὲ συνιστᾷ ἐμμέσως ὁ von Rad νὰ ἐξετάζῃ τις ὅχι τὰ περὶ τὸν ὄφιν, ἀλλὰ τὰ ὅσα οὗτος λέγει⁷¹, καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀπίθανον ἱκανότητα τοῦ ζώου τούτου νὰ ὀμιλῇ. Οὕτω πως πράττει καὶ ὁ Zimmerli, ὁ ὁποῖος δὲν δεικνύει ὅτι προβληματίζεται ἰδιαιτέρως ἐπ' αὐτοῦ⁷².

Φρονοῦμεν ὅτι εἶναι περιττὸν νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ ἐν γένει σωματικὴ κατασκευὴ τοῦ ὄφρα καὶ εἰδικώτερον τὰ μὴ ἀνεπτυγμένα φωνητικὰ ὄργανα αὐτοῦ δὲν τοῦ παρέχουν τὴν ἱκανότητα ὡς πρὸς τὸν λόγον. Ἐὰν πράγματι ὠμίλει κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐκείνην ἐποχὴν ὁ ὄφις, θὰ ἔπρεπεν εἰς τὴν καταδικαστικὴν κατ' αὐτοῦ ἀπόφασιν τοῦ Θεοῦ (νὰ σύρεται κατὰ γῆς, νὰ τρώγῃ χῶμα κ.λπ.) νὰ ἀνεφέρετο καὶ ἡ στέρησις τῆς δυνατότητος νὰ ὀμιλῇ⁷³. Ὁ Heinisch, θέλων νὰ ἀποκλείσῃ τὴν πιθανότητα νὰ ἠδύναντο νὰ ὀμιλοῦν κάποτε τὰ ζῶα, ἐπικαλεῖται τὸ ὅτι «ἦνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα τῆς ὄνου»⁷⁴ καὶ τότε μόνον ἠδυνήθη αὕτη νὰ ὀμιλήσῃ⁷⁵. Νομίζομεν ὅμως, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύῃ ἀπολύτως, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ αὐτὴ φράσις χρησιμοποιοῖται ἐνίοτε προκειμένου καὶ περὶ ἀνθρώπων, ὅπως π.χ. περὶ τοῦ Μωϋσέως, τοῦ

67. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνθ' ἀνωτέρω.

68. Σεβηριανοῦ Γαβάλων, ἐνθ' ἀνωτ., στήλ. 486.

69. Σεβηριανοῦ Γαβάλων, αὐτόθι.

70. Σεβηριανοῦ Γαβάλων, αὐτόθι.

71. G. von Rad, μν. ἔργ., σελ. 62.

72. W. Zimmerli, *1. Mose 1-11*, Zürich - Stuttgart 1967³. σελ. 152 (ZBK).

73. Πρβλ. καὶ P. Heinisch, *Das Buch Genesis übersetzt und erklärt*, Bonn 1950, σελ. 136 (HSAT),

74. Ἀριθμ. 22,28.

75. P. Heinisch, μν. ἔργ., αὐτόθι.

ὁποίου πάλιν ὁ Θεὸς «ἀνοίγει τὸ στόμα», διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ὁμιλήσῃ⁷⁶, ἢ περὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὅταν ἐπρόκειτο ὁ τελευταῖος οὗτος νὰ μεταδώσῃ τὰ θεῖα μηνύματα⁷⁷. Οἱ πρωτόγονοι, πάντως, ἢ οἱ κατὰ φύσιν ζῶντες ἄνθρωποι ἔβλεπον τὰ ζῶα ὡς μυστηριώδη ὄντα, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ μὲ ἀνθρωπίνας ιδιότητας καὶ μὲ ὠρισμένας ἰδιαιτέρας καὶ δὴ καὶ ἐξαιρετικὰς ἱκανότητας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ ὁμιλεῖν. Ὑπὸ τῶν πρωτογόνων τούτων διεσώθησαν ἀναμνήσεις ἐκ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς καὶ μάλιστα ἐκ μιᾶς πανευτυχοῦς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκετο πλησίον τοῦ Θεοῦ, διάγων φυσικὴν ζωὴν, ἐν μέσῳ ὅλων τῶν δημιουργημάτων, ἐν οἷς καὶ τὰ ζῶα. Αἱ ἀναμνήσεις αὗται θὰ ἐγκρύπτουν ὅπωςδὴποτε στοιχεῖά τινα ἱστορικῆς ἀληθείας⁷⁸.

Οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων ἐρμηνευτῶν δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὸ παράδοξον συμβάν τῆς συνομιλίας τοῦ ὄφρα μετὰ τῆς Εὐας. Ἡ παράλειψις τῶν αὐτῆ δύναται νὰ σημαίη εἴτε ὅτι, πιθανῶς, οὗτοι συναντοῦν δυσχερεῖας εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ τοιούτου συμβάντος, τὸ ὁποῖον δὲν ἀνήκει ὅπωςδὴποτε εἰς τὸν χῶρον τοῦ θαύματος ἀλλὰ τοῦ παραδόξου, τῆς τερατουργίας, οὕτως εἰπεῖν, εἴτε ὅτι δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ ἀμφισβητήσουν τοῦτο. Καὶ ναὶ μὲν ἀποφεύγουν νὰ διατυπώσουν σχετικὰς ἀμφισβητήσεις, ἀλλὰ καὶ δὲν δηλώνουν ὅτι ἀποδέχονται τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τηροῦν σιγὴν σχετικῶς καὶ δὲν θίγουν τὸ λεπτὸν τοῦτο θέμα, ἀντιλαμβανόμενοι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ φυσικῶς τὸ ἐν τῇ Βίβλῳ ἀναφερόμενον παράδοξον περιστατικὸν τῆς συνομιλίας ἀνθρώπου μετὰ ζώου. Ὡς τοιαύτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ στάσις π.χ. τῶν Junker⁷⁹, von Rad⁸⁰, de Vaux⁸¹, Holzinger⁸², Scharbert⁸³ κ.ἄ. Ὁ Holzinger μάλιστα, θεωρῶν, προφανῶς, ὅτι τὰ πάντα εἶναι δυνατὰ εἰς τὸν χῶρον τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν δυνατότητα δι-εξαγωγῆς εἰδους τινὸς ὑποτυπώδους συνομιλίας μεταξὺ τοῦ αὐτόθι οἰκοῦντος προπρωτογονικοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ μετ' αὐτοῦ διαβιοῦντος τότε ζώου⁸⁴. Ἐν δὲ τῷ Dummelow γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἰουδαϊκὴ παράδοσις, καθ' ἣν ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ζῶα εἶχον τὸ χάρισμα τῆς ὁμιλίας ἐν τῷ

76. Ἔξ. 4,12.

77. Ἰεζ. 3,27. 33,22.

78. Πρβλ. καὶ Λ. Φιλιππίδου, *Πρωτογόνων θρησκευτικὴ ζωὴ*, Ἀθῆναι 1964, σελ. 101.

79. H. Junker, *Genesis*, Würzburg 1949, ἐν τῷ χωρίῳ (EB).

80. G. von Rad, μν. ἔργ., ἐν τῷ χωρίῳ.

81. R. de Vaux, *La Genèse*, Paris 1962², ἐν τῷ χωρίῳ (SBJ).

82. H. Holzinger, μν. ἔργ., ἐν τῷ χωρίῳ.

83. J. Scharbert, *Genesis 1-11*, Würzburg 1983, ἐν τῷ χωρίῳ (NEB).

84. H. Holzinger, μν. ἔργ., σελ. 31.

παραδείσω, μέχρις ότου έξεβλήθησαν αύτοϋ οί πρωτόπλαστοι⁸⁵. 'Ο έξ τών ήμετέρων π. 'Ι. Φούντας γράφει ότι αί σχετικαί πρός τό θέμα έρωτήσεις πρέπει νά μένουν αναπάντητοι⁸⁶. Προφανώς ό δόκιμος και έχέφρων ούτος έρμηνευτής αποδέχεται μέν άνεπιφυλάκτως και άσυζητητί τό ύπερφυσικόν στοιχείον και ένταϋθα, αλλά δέν άσχολεΐται μέ τήν άπόδειξιν και ύπεράσπισίν του, ακολουθών, πιθανώτατα, συντηρητικούς ξένους έρμηνευτάς, οΐτινες συνιστοϋν νά μή αναμένη τις άπαντήσεις επί τοιούτων θεμάτων.

Κατ' άντίθεσιν πρός όλους εκείνους τούς έρμηνευτάς, οί όποιοί εκφράζονται έν γενεί επιφυλακτικώς, όσον άφορᾷ είς τήν άλήθειαν τής βιβλικής διηγήσεως, είς τήν άξιοπιστίαν της, άλλοι τινές, σκεπτόμενοι κατά τό μάλλον ή ήττον όρθολογιστικώς, άπορρίπτουν τήν ιστορικότητα αύτής, ως πράττουν προκειμένου και περι άλλων άφηγήσεων τής 'Αγίας Γραφής, τής αύτής, ως επί τό πλεΐστον, φύσεως. 'Αντιπροσωπευτικώς αναφέρομεν ένταϋθα τόν περιώνυμον έρμηνευτήν Gunkel, όστις ύποστηρίζει ότι πρόκειται σαφώς περι μύθου και ούχι περι πραγματικοϋ περιστατικοϋ. 'Η όμιλία τοϋ όφεως, λέγει ούτος, δέν θεωρεΐται τι τό παράδοξον είς τούς μύθους και θρύλους, και ή συνομιλία τών ανθρώπων μετά τών ζώνων ήτό τι τό σύνηθες είς τās δημώδεις παραδόσεις και είς τούς λαϊκούς μύθους. 'Αρα ή διήγησις αύτη έρείδεται, κατ' αύτόν, επί μυθολογικοϋ ύποβάθρου⁸⁷.

Βεβαίως δέν άμφισβητεΐται ότι είς τούς άρχαίους λαούς και δη τούς μεσανατολικούς τά ζῶα έμφανίζονται πολλάκις κατά τρόπον άνθρωπομορφικόν, όμιλοϋντα και ένεργοϋντα ως οί άνθρωποι, διαθέτοντα μάλιστα και ύψηλοϋ βαθμοϋ νοημοσύνην αλλά και πανουργίαν. Είς πολλούς μύθους, δια τών όποίων εκφράζονται λαϊκαί ιδέαι και επιδιώκεται ή ήθικη διάπλασις τών λαών, αναφέρονται εκπληκτικά συμβάντα μέ πρωταγωνιστοϋντα ζῶά τινα άνθρωποποιηθέντα. 'Υπάρχουν δέ πλεΐσται όσαι μυθολογικαί διηγήσεις, δημώδεις παραδόσεις και δοξασίαι αναφερόμεναι είς τά ζῶα (όπως π.χ. οί λαϊκοί και δημοφιλείς ήθοπλαστικοί αίσώπειοι μύθοι). Και πρέπει νά λεχθῆ, ότι τινές έξ αύτών βασίζονται επί πραγματικῶν και ιστορικῶν γεγονότων τά όποία και άπηχοϋν, και άλλαι επί καθαρώς θρησκευτικῶν ιδεῶν. Και δέν αποκλείεται νά έχουν γνωρίσει τοιαύτας διηγήσεις και οί 'Εβραῖοι⁸⁸. Τό ότι δέ καθ' όλην τήν 'Αγίαν Γραφήν και είς

85. J.R. Dummelow, *A commentary on the Holy Bible*, by various writers, London 1958, σελ. 9.

86. 'Ι. Φούντας, *Γένεσις*, Πειραιεύς 1985, σελ. 84.

87. Βλ. H. Gunkel, *Die Urgeschichte und die Patriarchen* (Das erste Buch Mosis), Göttingen 1911, σελ. 15 και 60 (SAT).

88. Πρβλ. και H. Gunkel, *μν. έργ.*, σελ. 15.

ὄλην τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν εἶναι γνωστὴ ἢ σχετικὴ ἀφήγησις τῆς Γενέσεως, ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς πραγματικὸν τι συμβάν. Καὶ τὸ ὅτι παρόμοια, ὡς ἡ παροῦσα, διηγήσεις ἀπαντοῦν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, δύναται κάλλιστα νὰ σημαίνει ὅτι ὁ συντάκτης τῆς περὶ τῆς ὁ λόγος βιβλικῆς διηγήσεως ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του διὰ τὴν σύνταξιν αὐτῆς προϋπάρχον ὑλικόν, τὸ ὅποιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὑπ' ἄλλων ἀρχαίων λαῶν. Ἡ ἀπλότης δέ, ἡ φυσικότης καὶ ἡ ἀφέλεια τῆς διηγήσεως ταύτης τῆς Γενέσεως μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἔχει γίνεи ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχαιοτάτου τούτου ὑλικοῦ. Πάντως δὲν ὑπάρχει ξένη τις παράδοσις, ἡ ὁποία νὰ ἀπετέλεσε τὸ πρότυπον διὰ τὴν ἡμετέραν διήγησιν. Ὡς πιστεύεται ὑπὸ πλείστων σοβαρῶν παλαιοδιαθηκολόγων ἐρευνητῶν, ἡ Π. Διαθήκη ἀπέχει τῶν γνωστῶν ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μυθολογικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα εἶναι ξένα πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτῆς μονοθεϊαν⁸⁹. Πιθανώτατα, λοιπόν, ὑπῆρχε παναρχαία τις κοινὴ προφορικὴ πηγὴ ὄλων αὐτῶν τῶν παραδόσεων μὲ συγγενεῖς ιδέας.

Μετὰ τὴν παραπλάνησιν τῆς Εὐας ὑπὸ τοῦ ὄφεως, ὁ θεῖος Δημιουργὸς ὠργίσθη ἐντόνως κατ' αὐτοῦ καὶ ἐτιμώρησεν αὐτὸν διὰ βαρυτάτης καὶ διηνεκοῦς ποινῆς, διαρκούσης ἐπὶ «πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του»⁹⁰. Καὶ εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἐνῶ πολλά θὰ ἀλλάξουν εἰς τὸ βασιλείον τῶν ζῴων σχετικῶς πρὸς τὴν διαβίωσιν των κάποτε, καὶ δὴ κατὰ τὴν εὐτυχῆ, εἰρηνικὴν καὶ ὑπέρλαμπρον μεσσιακὴν ἐποχὴν, τὰ τοῦ ὄφεως, ἀντιθέτως, θὰ παραμείνουν ἔσαει ἀμετάβλητα, καὶ θὰ τελεῖ οὗτος εἰς τὸ διηνεκὲς ὑπὸ τὴν αὐτὴν βαρεῖαν ποινὴν καὶ κατάραν. Συγκεκριμένως, ἐνῶ τότε θὰ βόσκουν οἱ λύκοι μετὰ τῶν ἀρνίων, ἡ λεοπαρδαλις μετὰ τοῦ ἐριφίου, ὁ λέων μετὰ τοῦ μόσχου, καὶ ἡ τροφή τοῦ σαρκοβόρου τούτου θηρίου, ἦτοι τοῦ λέοντος, θὰ εἶναι ὁ χόρτος καὶ τὰ ἄχυρα, ὅπως τοῦ φυτοφάγου βοός, ἐπικρατούσης οὕτω τῆς παραδεισίου ἐκείνης καταστάσεως, ἡ ὁποία διαφαίνεται ἐν Γέν. 2,19-20 (πρβλ. καὶ Ἦσ. 11,6 ἐξ.)⁹¹, ὁ ὄφεις, ἀντιθέτως, καὶ τότε ἀκόμη θὰ ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν, ἐξακολουθῶν νὰ διατρέφεται ἀπὸ τὸ χῶμα⁹² καὶ νὰ διατελεῖ αἰωνίως ὑπὸ τὴν βαρυτάτην παναρχαίαν ποινὴν του. Προσφυῶς ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου γράφει τὰ ἐξῆς ἐν προκειμένῳ: «Οὐκέτι σαρκοβόρος ἔσται ὁ

89. Βλ. καὶ Ν. Μπρατσιώτου, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, I, Ὁ ἄνθρωπος ὡς θεῖον δημιούργημα*, ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 44 ἐξ. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»).

90. Γέν. 3,14β.

91. Βλ. καὶ Π. Μπρατσιώτου, *Ὁ προφήτης Ἡσαΐας*, σελ. 181.

92. Βλ. Ἦσ. 65,25.

λέων, αλλά τῆς τῶν βοῶν τροφῆς μεταλήφεται. "Ὀφίς δὲ... ἐπὶ τῆς γῆς ἐλισσόμενος καὶ ὑπὸ τῶν ἀγίων καταπατούμενος καὶ τῷ ξύλῳ συντριβόμενος, πάσης ἰσχύος ἐστέρηται»⁹³.

Ἡ διαφορὰ τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ὁ ὄφις ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα, λόγῳ τῆς ἐπιβληθείσης κατ' αὐτοῦ κατάρας, ἀπασχολεῖ δι' ὀλίγων καὶ συγχρόνους ἐρμηνευτὰς. Ταύτην ὁμως δὲν βλέπουν ὅλοι ὡς ἀνωτέρω ἐδείξαμεν, ἢ ἔστω κατ' ἄλλον τινὰ παρόμοιον τρόπον. Ὁ Fischer π.χ. ὑποστηρίζει, ὅτι ἐν Ἦσ. 65,25 δὲν γίνεται λόγος ἢ ὑπαινιγμός τις περὶ αἰωνίου ποινῆς κατὰ τοῦ ὄφεως, ἀλλὰ περὶ μεταβολῆς του εἰς ἐν εἰρηνικὸν ζῶον, ἱκανοποιούμενον ἐκ τῆς διατροφῆς του ἀπὸ τὸ χῶμα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου θὰ ἔρπῃ⁹⁴. Θεωρεῖ δὲ τοῦτο σύμφωνον πρὸς τὰ ἐν Ἦσ. 11,8, ἐνθα παρέχεται ἡ διαβεβαίωσις, ὅτι τὸ βρέφος δὲν θὰ φοβῆται πλέον τὸν ὄφιν⁹⁵. Παρόμοιόν τι δέχονται καὶ ἄλλοι, ὡς ὁ Wildberger, ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ἐν Ἦσ. 11,7 γίνεται λόγος περὶ τῆς πραγματοποιηθησομένης συμφιλίωσης⁹⁶, ἡ ὁποία, καθ' ἃ λέγει καὶ ὁ Kaiser⁹⁷, θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἄρσεως τῆς παλαιᾶς ἐχθρας μεταξὺ τοῦ «σπέρματος» τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ «σπέρματος» τοῦ ὄφεως. Παρόμοια δέχεται καὶ ὁ von Rad⁹⁸. Ἐξ ἄλλου ἔχει διατυπωθῆ καὶ ἡ ἄποψις, καθ' ἣν ἡ ἐν Ἦσ. 65,25 περὶ τοῦ ὄφεως φράσις αὕτη («ὄφις δὲ φάγεται γῆν ὡς ἄρτον») δὲν ἀνήκει εἰς τὸ πρωταρχικὸν κείμενον, ἀλλὰ προσετέθη βραδύτερον διὰ τὰ ὑπομιμνήσκῃ τὴν ἐν Γέν. 3,14 κατάραν κατὰ τοῦ ὄφεως⁹⁹.

Ἐκ τῶν προεκτεθέντων δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς προπρωτικῆς λεγομένης καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, οἱ πρωτόπλαστοι διεβίουν μετὰ τῶν ζώων κατ' ἄγνωστον ἡμῖν τρόπον, καὶ ἡ συμπεριφορὰ καὶ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ζώων δὲν θὰ ἦσαν αἱ

93. Θεοδωρήτου Κύρου, *Εἰς τὸν Ἠσαῖαν προφήτην ἐρμηνεία κατ' ἐκλογὴν*, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 81, στήλ. 489. Πρβλ. Λουκ. 10,19.

94. J. Fischer, *Das Buch Jesajas übersetzt und erklärt*, II. Teil: Kapitel 40-66, Bonn 1939, σελ. 206 (HSAT).

95. Bl. J. Fischer, μν. ἔργ., I. Teil: Kapitel 1-39, Bonn 1937, σελ. 104 (HSAT).

96. H. Wildberger, *Jesaja*, I. Teilband, Jesaja 1-12, Neukirchen 1972, σελ. 457 (BK).

97. O. Kaiser, *Das Buch des Propheten Jesaja*, Kapitel 1-12, 5. völlig neubearbeitete Auflage, Göttingen 1981, σελ. 246 (ATD).

98. Bl. G. von Rad, μν. ἔργ., σελ. 62.

99. Bl. K. Marti, *Das Buch Jesaja*, Tübingen - Freiburg i. B. und Leipzig 1900, σελ. 406 (KHCAT), K. Budde, *Das Buch Jesaja*, ἐν E. Kautzsch A. Bertholet, *Die Heilige Schrift des Alten Testaments*, erster Band, Tübingen 1922⁴, σελ. 717 κ.ξ.

σήμερον γνωσταί. Ἐὰν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὅτι ἡ μειονεκτικὴ κατάστασις τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ὁ ὄφισ ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιβληθεῖσαν κατ' αὐτοῦ ποινὴν ὑπὸ τοῦ θείου Δημιουργοῦ, καταρασθέντος αὐτόν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ σύρεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ διατρέφεται ἀπὸ τὸ χῶμα, ὅπως φρονοῦν καὶ οἱ Gunkel¹⁰⁰ καὶ von Rad¹⁰¹, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν πιθανόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ εἰς τὴν ποινὴν ταύτην ἀναφερομένου χωρίου Γέν. 3,14 θέλει νὰ ἐπισημάνῃ, ἐνδεχομένως, ὅτι κατὰ τὴν προπρωτικὴν ἐκείνην ἐποχὴν ἡ διάπλασις τῶν σωματικῶν τοῦ ὄφως ὀργάνων καὶ ἡ ἐν γένει φυσικὴ του ἀνάπτυξις ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε τοῦ παρεῖχον τὴν δυνατότητα νὰ συνεννοῆται μετὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν χῶρον τοῦ παραδείσου, θὰ διετρέφετο δὲ καὶ θὰ ἔζη ἄλλως πως, π.χ. ὅπως τὰ ἄλλα ζῶα εἰς τὰ δένδρα. Ἄς σημειωθῇ δὲ ἐν προκειμένῳ, ὅτι ὁ ὄφισ ἐμφανίζεται εἰς τὴν εἰκονογραφίαν εὐρισκόμενος ἐπὶ τῶν δένδρων¹⁰² καὶ εἰς μυθολογικὰς παραστάσεις ἰστάμενος συνήθως εἰς τὴν ὀρθίαν θέσιν¹⁰³. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα πολλοὶ ὄφεις ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἀνυψῶνουν σημαντικὸν μέρος τοῦ σώματός των¹⁰⁴. Λαμβάνοντες δὲ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς πτώσεως καὶ μετὰ ταύτην κατάστασις ὑπὸ τὴν ὁποῖαν, συμφώνως πρὸς τὴν βιβλικὴν διήγησιν, κατεδικάσθη νὰ ζῆ ὁ ὄφισ, ὡς πρὸς τὴν σωματικὴν κατασκευὴν του, εἶναι ἀφύσικός πως καὶ μειονεκτικὴ δι' αὐτόν, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς σχετικῆς διηγήσεως ἐπιδιώκει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ ἐξηγήσῃ τὴν αἰτίαν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ὁ ὄφισ παρουσιάζει αὐτὴν τὴν μειονεκτικὴν ἔναντι ἄλλων ζῶων ἐμφάνισιν¹⁰⁵. Οὕτως ἐπιβεβαιοῦνται τὰ προλεχθέντα περὶ ὑποβαθμίσεως τῆς σωματικῆς κατασκευῆς τοῦ ζώου τούτου, ὡς ὑποσημαίνεται καὶ ἔκ τινος χαρακτηριστικοῦ χωρίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Καθ' ἅπερ τοίνυν ὁ διάβολος ὁ ἐνεργήσας διὰ σοῦ, καὶ ὀργάνῳ σοὶ χρησάμενος, ἐπειδὴ ὑπὲρ τὴν οἰκειαν ἀξίαν ἐφρόνησεν, ἐκ τῶν οὐρανῶν κατηνέχθη· τὸν αὐτόν δὴ τρόπον καὶ σὲ ἕτερον σχῆμα διαπλάσεως ἀναλαβεῖν προστάττω, καὶ ἐπὶ γῆς σύρεσθαι καὶ ταύτην ἔχειν τροφήν, ὥστε μὴ ἐξεῖναι σοὶ λοιπὸν ἀνανεῦειν ἄνω, ἀλλὰ διηνεκῶς ἐν ταύτῃ τυγχάνειν τῆ καταστάσει καὶ παρὰ πάντα λοιπὰ τὰ θηρία τὴν γῆν σιτεῖσθαι»¹⁰⁶.

100. Βλ. H. Gunkel, μν. ἔργ., σελ. 63.

101. Βλ. G. von Rad, μν. ἔργ., αὐτόθι.

102. Πρβλ. καὶ H. Gunkel, μν. ἔργ., σελ. 15 καὶ O. Procksch, μν. ἔργ., σελ. 31.

103. Βλ. J. Skinner, μν. ἔργ. σελ. 79.

104. Βλ. J. Skinner, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 78.

105. Πρβλ. καὶ H. Gunkel, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 65 ἔξ. καὶ G. von Rad, αὐτόθι.

106. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Γένεσιν*, Ὁμιλία ΙΖ', ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 53, στήλ. 142-143.

Ἡ περὶ τοῦ ὄφως βιβλικὴ ἀφήγησις ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὰ περὶ τῆς λατρείας αὐτοῦ εἰς πλείστας χώρας τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς. Ὡς εἶναι γνωστόν, εἰς τὰς χώρας ταύτας ἀπεδίδετο εἰς τινα ζῶα ἀκόμη καὶ λατρεία¹⁰⁷. Μεταξὺ τῶν ζῶων τούτων περιελαμβάνετο καὶ ὁ ὄφης, ὅστις ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον σεβασμοῦ ὡς θρησκευτικὸν σύμβολον, θεωρούμενος ἐν τοσοῦτῳ ἐνίοτε καὶ σύμβολον τοῦ διαβόλου¹⁰⁸. Εἶναι ἤδη γνωστὴ διήγησις τις, καθ' ἣν ἐν Βαβυλῶνι καλεῖται ὁ Δανιὴλ νὰ προσκυνήσῃ τὸν αὐτόθι λατρευόμενον μέγαν ὄφιν — δράκοντα¹⁰⁹. Ὡσαύτως ἐλατρεύετο τὸ ζῶον τοῦτο ὡς θεὸς καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ἐνθα ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη ἡ ζωολατρία. Καὶ ἴσως ἐντεῦθεν διεισέδυσε καὶ ἡ λατρεία τοῦ ὄφως εἰς τὴν θρησκευτικὴν λατρείαν τῶν Ἰσραηλιτῶν. Παρ' αὐτοῖς ὁ ὄφης ἐμφανίζεται ὡς θαυματουργικὸν ὄργανον εἰς χεῖρας τοῦ Μωϋσέως, τοῦ ὁποίου ἡ ράβδος μετεβλήθη κάποτε, ἐπὶ τοῦ ὄρους Χωρήβ, εἰς ὄφιν¹¹⁰. Ἡ ἰδίᾳ δὲ ράβδος, χρησιμοποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀαρῶν, μετεβλήθη εἰς δράκοντα, πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ Φαραῶ τῆς Αἰγύπτου καὶ «τῶν θεραπόντων αὐτοῦ»¹¹¹. Ἐπίσης κατὰ τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα τῆς περιπλανήσεως τῶν Ἰσραηλιτῶν εἰς τὴν ἔρημον, εὐρισκομένων καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Γῆν τῆς Ἐπαγγελίας, κατεσκευάσθη ὁμοίωμα τοῦ ὄφως (ὁ περιλάλητος χαλκοῦς ὄφης), διὰ τῆς ἐνατενίσεως τοῦ ὁποίου διεσώζοντο οἱ ἐξ αὐτῶν δακνόμενοι ὑπὸ τῶν δηλητηριωδῶν ὄφωων τῆς περιοχῆς ἐκείνης¹¹². Ἐγένετο ὅμως ὁ ὄφης ἀντικείμενον λατρείας καὶ ἐκ μέρους τῶν ἰδίων τῶν Ἰσραηλιτῶν, παρασυρθέντων οὕτως εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν¹¹³, ὡς μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ὡς ἄνω χαλκοῦς ὄφης τοῦ Μωϋσέως ἐφυλάσσετο εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, καὶ ἐχρειάσθη νὰ ἐπέμβῃ βραδύτερον ὁ τολμηρὸς μεταρρυθμιστὴς βασιλεὺς Ἐζεκιᾶς, διὰ νὰ ἐκβάλῃ αὐτὸν ἐκεῖθεν καὶ νὰ τὸν καταστρέψῃ¹¹⁴.

Ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν θρησκευτῶν ἀποδιδόμενη λατρεία εἰς τὸν ὄφιν ἦτο τοσοῦτον διαδεδομένη καὶ ἰσχυρά, ὥστε ἐμφανίζεται

107. Πρβλ. καὶ Ε. Σδράκα, *Ἐγχειρίδιον ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων*, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 50 καὶ Α. Φιλιππίδου, μν. ἔργ., σελ. 21–22.

108. Βλ. καὶ Ν. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σελ. 230 ἐξ.

109. Βλ. Βῆλ Δράκ. 23–42 καὶ Ν. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 213 καὶ Εἰσαγωγικὰ τῆς παρούσης ἐργασίας.

110. Ἐξ. 4,3.

111. Ἐξ. 7,10.

112. Ἀριθμ. 21,6 ἐξ.

113. Βλ. Δ' Βασ. 18,4.

114. Βλ. καὶ Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκὴ ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1980, σελ. 118 καὶ 190.

οὗτος ὡς ἀνώτατον ὄν, ἴσως λόγῳ καὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ φόβου καὶ τρόμου, ἢ ἀκόμη καὶ τῆς ἀπεχθείας καὶ ἀποστροφῆς, τὰ ὅποια προεκάλει οὗτος εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Γενικῶς δὲ εἰπεῖν, ὁ ὄφις διαδραματίζει κυριαρχικὸν ρόλον καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν μυθολογίαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ μάλιστα δαιμονικόν¹¹⁵. Πρόκειται περὶ ἐνὸς παραδόξου ζώου, τὸ ὅποιον εἰς τὰς χώρας τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς ἐσχετίσθη καὶ πρὸς τὴν γῆν, τὴν ζωὴν, τὸν ἀποκρυφισμὸν καὶ τὰς εἰδωλολατρικὰς θρησκείας καὶ λατρείας καὶ χρησιμοποιεῖται ἐνίοτε ὡς προσωπὸς ἐνὸς ἀπαισίου ὄντος, τὸ ὅποιον θεωρεῖται ὡς ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ὡς φθονοῦν καὶ ἐπιβουλεύμενον τὸν ἄνθρωπον¹¹⁶. Οὕτως εἶναι τὸ κακὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον προκαλεῖ παντοῖα δεινά. Ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν ιδιότητα ἐμφανίζεται εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Βαβυλωνίους καὶ εἰς τοὺς Ἰνδοὺς καὶ εἰς τοὺς Σίνας, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας¹¹⁷. Πάντως εἰς τοὺς μύθους τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν δὲν θεωρεῖται αἰτία τῆς πτώσεως. Ἀντιθέτως ἡ Π. Διαθήκη, ἐν τῇ ὁποίᾳ, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γενικῶς ἄποψιν, ἀπηχεῖται ἡ παναρχαία κοσμολογικὴ διήγησις, καθ' ἣν ὁ Θεὸς δίδει μάχην ἐναντίον πρωτογενῶν δυνάμεων τοῦ χάους, συμβολιζομένων δι' ἐνὸς θαλασσίου δράκοντος¹¹⁸, ἐμφανίζει τὸν ὄφιν ὡς αἴτιον τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Λαμβανομένων τούτων ὑπ' ὄψιν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ περὶ τὸν ὄφιν ἀφήγησις τῆς Γενέσεως ἀποβλέπει, ἐκτὸς τῶν σπουδαιότερων ἄλλων σκοπῶν, καὶ εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς ζωολατρίας. Πράγματι δὲ εἶναι ἄξιον προσοχῆς ἐν προκειμένῳ, ὅτι ἐνῶ ὁ ὄφις θεωρεῖται αὐτόθι ὡς τὸ μόνον ζῶον τῆς δημιουργίας, τὸ ὅποιον παρουσιάζει ἐξαιρετικὰς ἰδιαιτερότητας, ἐμφανιζόμενος ὡς «φρονιμώτατος πάντων τῶν θηρίων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, ὧν ἐποίησεν Κύριος ὁ Θεός»¹¹⁹, ἐπιβάλλεται κατ' αὐτοῦ βαρυτάτη καὶ μοναδική, συγχρόνως δὲ καὶ πολλαπλῆ ποινὴ καὶ δῆ: 1) νὰ μένη εἰς τὸ διηνεκές «ἐπικατάρατος ἀπὸ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ ἀπὸ πάντων τῶν θηρίων τῆς γῆς», 2) νὰ «πορεύεται ἐπὶ τῷ στήθει αὐτοῦ καὶ τῇ κοιλίᾳ», 3) νὰ «ἐσθίῃ γῆν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του», 4) νὰ προέλθῃ «ἐχθρα ἀνὰ μέσον αὐτοῦ καὶ ἀνὰ μέσον τῆς γυναικός», τὴν ὁποίαν παρεπλόνησεν («ἠπάτησεν», κατὰ τοὺς Ο') «καὶ

115. Πολλὰ σχετικὰ ἀναφέρονται καὶ εἰς τὸ περίφημον ἄσσυροβαβυλωνιακὸν ἔπος τοῦ Gilgamesh, καθ' ὃ ὁ ὄφις δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀθανασία. Βλ. σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ R. Davidson, *Genesis 1-11*, Cambridge 1979, σελ. 39 (CBC).

116. Βλ. R. de Vaux, μν. ἔργ., σελ. 46.

117. Βλ. P. Heinisch, μν. ἔργ., αὐτόθι.

118. Βλ. R. Davidson, μν. ἔργ., σελ. 39. Πρβλ. καὶ Ἦσ. 27,1.

119. Γέν. 3,1.

ἀνά μέσον τοῦ σπέρματος αὐτοῦ καὶ ἀνά μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς», καὶ 5) νὰ προεξαγγελεθῇ καὶ ἡ βαρυτάτης μορφῆς τελικὴ κατ' αὐτοῦ ποιηὴ, ὅτι ἔνεκα τῆς ἀπάτης ταύτης θὰ συντριβῇ καὶ θὰ ἐξοντωθῇ ὀλοκληρωτικῶς ὑπὸ ἀπογόνου (τοῦ «σπέρματος») τῆς ἐξαπατηθείσης γυναικός, ὅστις «τηρήσει τὴν κεφαλὴν» τοῦ διὰ τῆς ἐξοντωτικῆς ταύτης ποιηῆς – κατάρας καταδικασθέντος ὄφως¹²⁰. Δέν ἀποκλείεται δὲ τὰ ὅσα περὶ αὐτοῦ παράδοξα ἀναφέρει ἡ Γένεσις νὰ ἔχουν λαϊκὸν τι θρησκευτικὸν ὑπόβαθρον, ἀναγόμενον εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθόν, εἰς παναρχαίαν ἐποχὴν, χρονολογικῶς ἀπροσδιόριστον.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ ὄφρις ἦτο ἐπόμενο νὰ θεωρηθῇ κυρίως εἴτε ὡς μεταμφίσεις, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ σατανᾶ, ὅστις παρεπλήνησεν ἐν τῇ δολιότητι αὐτοῦ τὴν Εὐάν, ἐξ οὗ καὶ ὁ Θεός, κατὰ τὰ ἐν Γέν. 3,14–15, καταρᾶται τὸν σατανᾶν, εἴτε ἀπλῶς ὡς ἀλληγορικὴ μορφή συμβολίζουσα τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιθυμίαν, εἴτε ὡς μία μυθολογικὴ μορφή, ἡ ὁποία εἰς τὴν Ἰσραηλιτικὴν παράδοσιν ἔχει ὑποβιβασθῆ εἰς ζῶον¹²¹. Ἡ Ἰουδαϊκὴ παράδοσις βλέπει ἐν τῷ ὄφει τὸν «ἀντίδικον», τὸν διάβολον, ἐκ τοῦ φθόνου τοῦ ὁποίου ἐτιμωρήθη ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ θανάτου, ἐκβληθεὶς βιαίως τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς¹²². Τοῦτο ἀκριβῶς διαπιστοῦται καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν¹²³. Σημειωτέον ὅτι ὁ ὄφρις ἔχει λάβει συμβολικὸν χαρακτήρα εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην, εἰς τὴν ὁποίαν διαδραματίζει σημαντικώτατον ρόλον¹²⁴. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἐκ πλείστων ὄσων ἀπεικονίσεων αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐμπνευσμέναι ἐκ τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων καὶ ἐκ τῆς πατερικῆς γραμματείας¹²⁵. Αἱ ἀπεικονίσεις

120. Γέν. 3,14–15.

121. Βλ. C. Westermann, *Genesis*, I. Teilband, Genesis 1–11, Neukirchen 1974, σελ. 323 (BK).

122. Βλ. Σοφ. Σολ. 2,24: «Φθόνῳ δὲ διαβόλου θάνατος εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον». Περὶ τοῦ ὅτι ὁ διάβολος εἶναι φθονερός καὶ ζηλοφθονεὶ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου μαρτυρεῖ καὶ τὸ Ἰώβ 1,10 ἐξ. (βλ. K. Siegfried, *Die Weisheit Salomos*, ἐν E. Kautzsch, *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments*, erster Band, Darmstadt 1962², σελ. 483. Πρβλ. καὶ E. Kalt, *Das Buch der Weisheit*, Freiburg i. B. 1938, σελ. 18 HBK, F. Feldmann, *Das Buch der Weisheit übersetzt und erklärt*, Bonn 1926, σελ. 35 ἐξ. HSAT καὶ J. Fischer, *Das Buch der Weisheit*, Würzburg 1954³, σελ. 13 EB).

123. Βλ. Ἰωάν. 8,44. Ἀποκ. 12,9. 20,2. Πρβλ. καὶ R. de Vaux, *μν. ἔργ.*, αὐτόθι.

124. Βλ. καὶ A. Βλαχογιάννη – Δαγκλῆ, *Εἰδωλολατρικὰ πρότυπα εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην*, ἐν «Θεολογία» 46 (1975), σελ. 130.

125. Ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου, θεωρῶν τὸν ἐν τῷ ὄφει διάβολον αἴτιον τῆς παραβάσεως τῶν πρωτοπλάστων, λέγει χαρακτηριστικῶς τὰ ἐξῆς: «Οὐκ ἦν δὲ αἴτιος μόνος ὁ

αὗται ἔχουν ὄχι μόνον συμβολικὸν ἢ ἀλληγορικὸν χαρακτῆρα, ἀλλ' εἰς τινὰς περιπτώσεις καὶ ἀποκαλυπτικόν. Δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ὑπάρχη ἐν προκειμένῳ καὶ ἐπίδρασις ἐκ τῆς ὀφιολατρίας, ἡ ὁποία ἦτο διαδεδομένη καὶ μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Βίβλου, μὴ ἀποκλειομένης καὶ τῆς ἐπιδράσεως ἐκ τῶν Ὀφειτῶν, τῶν γνωστῶν αἰρετικῶν τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας¹²⁶. Αὕτη, ὡς γνωστόν, ἔχει λάβει σαφεῆ θέσιν ἔναντι τῆς λατρείας τοῦ ὄφους, τὴν ὁποίαν καταπολεμεῖ ἐντόνως. Εἶναι εὐρύτατα γνωσταὶ ἐκ τῆς εἰκονογραφίας αἱ παραστάσεις ἐφίππων ἀθλοφόρων ἀγίων, ὡς π.χ. τῶν δημοφιλῶν Γεωργίου καὶ Δημητρίου, φονευόντων ὑπερμεγέθη ὄφιν, δράκοντα, ὅστις ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν πρὸς τὸν διάβολον, τὸν ὑπὸ μορφὴν ὄφους ἐξαπατήσαντα τὴν προμήτορα Εὐάν. Αἱ παραστάσεις αὗται, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ σχετικαὶ παραδόσεις περὶ ὀφιοκτονιῶν καὶ δρακοντοκτονιῶν κ.λπ. ἔχουν ἀλληγορικὸν χαρακτῆρα, βεβαίως, συμβολίζουσαι τὴν νίκην κατὰ τοῦ διαβόλου καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ κακοῦ. Καὶ θὰ ἠδύνατό τις νὰ δεχθῆ τὴν ἀποψιν, ὅτι τὸ πάθος μετὰ τοῦ ὁποίου καταπολεμεῖται ὁ ὄφις - δράκων ἐν τῇ ἱερᾷ Βίβλῳ καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ δύναται νὰ αἰτιολογηθῆ ἐκ τῆς ἀντιδράσεως αὐτῶν πρὸς τὴν διαδεδομένην εἰς τοὺς λαοὺς καὶ τὰς θρησκείας τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς λατρείαν τοῦ ὄφους¹²⁷.

3. Ἡ διήγησις περὶ συνομιλίας τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ μετὰ τοῦ κατόχου αὐτῆς, πορευομένου εἰς τὴν χώραν Μωάβ.

Προκειμένου νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ θέμα τοῦτο θὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν μέθοδον ἐρεύνης, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας εἰργάσθημεν καὶ εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον. Οὕτω θὰ ἀναλύσωμεν ἐν πρώτοις τὸ σχετικὸν βιβλικὸν κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται, ὅτι κάποτε ἡ ὄνος τοῦ Μεσοποταμίου μάντεως Βαλαάμ ἔλαβε, παραδόξως πως, ἀνθρωπίνην φωνὴν καὶ συνωμίλησε μετ' αὐτοῦ.

Κατὰ τὸ βιβλικὸν τῶν Ἀριθμῶν, ὅτε οἱ ἐξεληθόντες ἐκ τῆς Αἰγύπτου¹²⁸ καὶ κατευθυνόμενοι πρὸς τὴν Γῆν τῆς Ἐπαγγελίας Ἰσραηλῖται

φαινόμενος τότε ὄφις, ἀλλὰ ὁ ἐν τῷ ὄφει ὄφις λαλήσας, φημί δὲ ὁ διάβολος» (βλ. Κατὰ αἰρέσεων, ἐν J. - P. Migne, PG, τόμ. 41, στήλ. 641).

126. Οὗτοι ὀνομάζοντο καὶ Ναασσηνοί, ἐκ τῆς ἐβραϊκῆς λέξεως שָׁנַי (nahash), ἡ ὁποία σημαίνει «ὄφις» καὶ «δράκων».

127. Περὶ ζωομόρφων ἀπεικονίσεων τῶν δαιμόνων, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ ὀφιοκτονιῶν, δρακοντοκτονιῶν κ.λπ. εὕρισκει τις πλούσιον ὕλικόν ἐν Θ. Προβατάκη, Ὁ διάβολος εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980.

128. Ἡ ἐξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐγένετο, πιθανώτατα, ἐπὶ τοῦ Φαραῶ Merneptah, ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1234 ἕως τοῦ 1225 π.Χ. περίπου (βλ.

εὑρίσκοντο εἰς τὰς στέππας τῆς Μωάβ¹²⁹, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ἐπεδίωκον νὰ προωθηθοῦν εἰς τὴν παλαιάν των πατρίδα, ὁ βασιλεὺς τῆς χώρας ἐκείνης, Βαλάκ¹³⁰, ἀνησύχησεν ἐκ τῆς ἐκεῖ παρουσίας των. Ἀσφαλῶς θὰ εἶχε πληροφορηθῆ τὰ ὅσα ὑπέστησαν ἐκ μέρους τούτων οἱ βασιλεῖς τῶν γειτονικῶν κρατιδίων τῶν Ἀμορραίων καὶ τῆς Βασάν, Σηὼν καὶ Ὑζ, ἀντιστοίχως¹³¹. Καὶ φοβούμενος, ὡς ἦτο φυσικόν, ὅτι θὰ ὑποστῆ καὶ αὐτὸς μετὰ τῆς χώρας του παρόμοια συντόμως, ἀπεφάσισεν, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν Μαδιανιτῶν, νὰ καλέσῃ ἔναντι γενναίας μισθώσεως τὸν οἰωνοσκόπον καὶ μάντιν καὶ πιθανώτατα ψευδοπροφήτην Βαλαάμ¹³², υἱὸν Βεώρ τινος, ἐκ τῆς Φαθουρά, πόλεως πιθανόν τῆς Μεσοποταμίας (πλησίον τοῦ Εὐφράτου)¹³³, ἔνθα οὗτος κατῴκει¹³⁴, διὰ νὰ καταρασθῆ καὶ νὰ ἀναθεματίσῃ τοὺς Ἰσραηλίτας, ὥστε νὰ ἀποδυναμωθοῦν, καὶ νὰ δυνηθῆ ἐν συνεχείᾳ οὗτος νὰ τοὺς πατάξῃ καὶ ἐκδιώξῃ μακρὰν τῆς ὑπ' αὐτῶν ἀπειλουμένης χώρας του¹³⁵. Ὁ Βαλάκ θὰ εἶχεν ἀκούσει ἐπίσης, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἔθνικὸς προφήτης διέθετεν ἐξαιρετικὰς ἰκανότητας, ὡς μαρτυρεῖται τούλάχιστον ἐκ τῆς φράσεώς του «ὅτι οἶδα οὐς ἐὰν εὐλόγησῃς σύ, ἠὺλόγηται, καὶ οὐς ἐὰν καταράσῃ σύ, κεκατήραται»¹³⁶, καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον θὰ ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν του κατὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν βιβλικὴν διήγησιν, ἡ ὁποία εἶναι

καὶ Π. Σιμωνᾶ, Ἐκ τὸν κόσμον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 19).

129. Οἱ Ο' ἔχουν «ἐπὶ δυσμῶν Μωάβ» (Ἀριθμ. 22,1). Αἱ στέππαι τῆς Μωάβ εὑρίσκοντο βορείως τῆς οὕτω καλουμένης Araba, ἀγόνου ἀλλὰ καταλλήλου διὰ βοσκὴν περιοχῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης μέχρι τοῦ Αἰλιαντικοῦ κόλπου (βλ. καὶ H. Schneider, *Viertes Buch Moses oder Numeri, Wurzburg 1949*, σελ. 58 EB, P. Heinisch, *Das Buch Numeri, Bonn 1936*, σελ. 89 HSAT).

130. Οὗτος ἦτο βασιλεὺς καὶ τῶν Μαδιανιτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον διεισδύσει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μωάβ καὶ διεξῆγον τότε μετὰ τῶν Μωαβιτῶν κοινὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν.

131. Βλ. Ἀριθμ. 21,20-25 καὶ 21,33-35. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. 134 (μασ. 135), 10-11. 135 (μασ. 136), 17-22.

132. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἰδιότητος τοῦ Βαλαάμ ἔχουν διατυπωθῆ ποικίλαι καὶ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἀπόψεις (βλ. σχετικῶς καὶ ἐν J. de Vaulx, *Les Nombres, Paris 1972*, σελ. 255 SB).

133. Βλ. P. Heinisch, μν. ἔργ., σελ. 86. Περὶ τῆς θέσεως τῆς πόλεως ταύτης δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία μεταξύ τῶν εἰδικῶν (βλ. σχετικῶς καὶ ἐν L. M. Pakozdy, *Bileam, ἐν BHH, erster Band, Göttingen 1962*, στήλ. 252-253).

134. Καὶ περὶ τοῦ τόπου προελεύσεως τοῦ Βαλαάμ ὑπάρχουν ἐπίσης διαφωνίαι μεταξύ τῶν εἰδικῶν (βλ. J. de Vaulx, ἔνθ' ἄνωτέρω).

135. Ἀριθμ. 22,5. Βλ. καὶ Δευτ. 23,5. Πρβλ. καὶ Ἰησ. Ν. 24,9.

136. Ἀριθμ. 22,6.

έντυπωσιακὴ καὶ συναρπαστικὴ, ὁ Βαλαάμ κατ' ἀρχὰς ἐξεδήλωσε δι-
στακτικότητα καὶ ἄρνησιν¹³⁷, ἀλλὰ τελικῶς, δελεασθεὶς ὑπὸ τῆς ὑποσχέ-
σεως διὰ γενναιοτέραν ἀμοιβήν, ἀπεδέχθη τὴν μίσθωσιν. Οὕτως ἐπέβη
ἐπὶ τῆς ὄνου του καί, ἀκολουθούμενος ὑπὸ δύο ὑπηρετῶν του¹³⁸, ἀνεχώ-
ρησεν ἐκ τῆς Φαθουρά εἰς τὴν Μωάβ¹³⁹. Καθ' ὁδὸν ὅμως «ἐξέκλινεν ἡ
ὄνος ἐκ τῆς ὁδοῦ» αἰφνιδίως καὶ ἤλλαξε κατεύθυνσιν, μὴ δυναμένη νὰ
συνεχίσῃ τὴν πορείαν τῆς ἐκεῖ. Τοῦτο συνέβη διότι εὑρέθη πρὸ αὐτῆς «ὁ
ἄγγελος τοῦ Θεοῦ», ὁ ὁποῖος, κρατῶν ρομφαίαν γυμνὴν εἰς τὴν χεῖρά
του, τὴν ἠμπόδιζε νὰ προχωρήσῃ. Ὁ Βαλαάμ, μὴ βλέπων τὸ ἐμπόδιον
τὸ ὁποῖον τὸ ἄλογον ζῶον ἠσθάνετο διὰ τοῦ ἰδικοῦ του αἰσθητηρίου,
ἐπάταξε τὴν ὄνον διὰ τῆς ράβδου του, ὥστε νὰ ἐπαναφέρῃ αὐτὴν εἰς τὴν
ὁδόν, ἐκ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐκκλίνει. Δὲν ἐπέτυχεν ὅμως τοῦτο, διότι ἡ
ὄνος, εὐρισκομένη καὶ πάλιν πρὸ ἐμποδίων, δὲν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ
πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τὴν ὁποίαν ἐπεθύμει ὁ Βαλαάμ· οὗτος δὲ ἐπετίμη-
σε καὶ ἐμαστίγωσεν ἐκ νέου τὸ ἀτυχὲς ὑποζύγιόν του. Μετὰ τὸ τρίτον
κατὰ σειρὰν κτύπημα κατ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπιμονὴν ταύτην τοῦ Βαλαάμ,
ἐδημιουργήθη τὸ ἐξῆς ἔκτακτον περιστατικόν: «Ἦνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στό-
μα τῆς ὄνου», καὶ κατὰ παράδοξον τρόπον καί, οὕτως εἰπεῖν, θαυμα-
τουργικόν, ἀπηθύνθη αὕτη μὲ ἀνθρωπίνην φωνὴν πρὸς τὸν κύριον αὐ-
τῆς, ἵνα, αὐτοαμυνομένη, διαμαρτυρηθῇ κατ' αὐτοῦ διὰ τὴν σκληρὰν ἐκ
μέρους του μεταχείρισίν τῆς¹⁴⁰. Δὲν εἶπεν ὅμως τι εἰς αὐτὸν περὶ τῆς
παρουσίας τοῦ ἐν τῇ διηγήσει ἀναφερομένου ἀγγέλου¹⁴¹. Ἐπηκολούθησε

137. Ἀριθμ. 22,8–19.

138. Φρονοῦμεν ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις τοῦ Noth, καθ' ἣν οἱ δύο οὔτοι
ὑπνέται οὐδένα ρόλον παίζουν εἰς τὴν ἱστορίαν ταύτην (βλ. M. Noth, *Das vierte
Buch Mose Numeri übersetzt und erklärt*, Göttingen 1966, σελ. 157 ATD). Περὶ τῆς
ταυτότητος τῶν προσώπων τούτων, περὶ τῶν ὁποίων ἔχουν λεχθῆ πολλά καὶ ποικίλα,
ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον, βλ. Σ. Σάκκου, *Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς*,
Θεσσαλονίκη 1973. Βλ. ὡσαύτως καὶ N.H. Snaithe, *Leviticus and Numbers*, London
and Edinburgh 1967, σελ. 289 (CB).

139. Ἀριθμ. 22,21.

140. Βλ. Ἀριθμ. 22,28 ἐξ.

141. Βλ. Ἀριθμ. 22,22 καὶ J. Sturby, *Numbers*, Cambridge 1976, σελ. 166
(CBC). Κατὰ τὴν ἀποψιν ἐρμηνευτῶν τινων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἐπρόκειτο περὶ τοῦ
ἀγγέλου Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος, συμφώνως πρὸς τὴν ἐβραϊκὴν παράδοσιν, τὴν βασιζομένην
ἐπὶ τῆς ἀποκρύφου μᾶλλον φιλολογίας, θεωρεῖται ὁ προστάτης τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ
(«φασι δὲ τινες, τὸν ἄγγελον Μιχαήλ, τὸν τοῦ λαοῦ προστατεύοντα εἶναι» βλ. Θεο-
δωρήτου Κύρου, *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς... Εἰς τοὺς Ἀριθμούς*, ἐν J.–P.
Migne, PG, τόμ. 80, στήλ. 389, ἐρώτησις MA'). Ὁ Ὠριγένης, διερωτώμενος ἐπ'
αὐτοῦ, γράφει σχετικῶς: «Ὁ ἐνδιαβάλλων ἐν τῇ ὁδῷ ἄγγελος τὸν Βαλαάμ, ἄρα μὴ
οὗτός ἐστι περὶ οὗ εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς τὸν Μωϋσῆν, ὅτι Ἄγγελός μου προπορεύεται
ἐμπροσθεν ὑμῶν διαφυλάσων ὑμᾶς ἐν τῇ ὁδῷ;» (Ὠριγένους, Ἐκλογαὶ εἰς τοὺς Ἀρι-

περαιτέρω συνομιλία μεταξύ τῆς ὄνου καὶ τοῦ Βαλαάμ, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀντελήφθη ὁ εἰδωλολάτρης οὗτος προφήτης, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ θείας ἐπεμβάσεως¹⁴². Τὸ ἐκπληκτικὸν τοῦτο περιστατικὸν συνετέλεσεν εἰς ἀλλαγὴν τῆς στάσεως τοῦ Βαλαάμ ἔναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν. Καὶ ὅταν τελικῶς μετέβη οὗτος εἰς τὴν Μωάβ, ὄχι μόνον δὲν ἐστράφη καὶ δὲν διέπραξέ τι κατ' αὐτῶν, καταρώμενος καὶ ἀναθεματίζων αὐτούς, ὡς ἐπεθύμει καὶ ἐπεδίωκεν ὁ Βαλάκ, ἀλλά, τούναντίον, ηὐλόγησεν αὐτούς καὶ προεφήτευσεν αἰσιόδοξα διὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἰσραήλ καὶ δὴ τὴν λύτρωσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν του¹⁴³.

Προφανῶς ὁ εἰδωλολάτρης προφήτης ἤκουσε τὴν φωνὴν τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἰσραήλ, τοῦ Γιαχβέ, κατὰ τὴν περιέργον ἐκείνην συνομιλίαν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία, ὅτι αὕτη εἶναι τι τὸ ἔκτακτον καὶ ὅτι ἀποτελεῖ «σημεῖον» καὶ τερατουργίαν ἐνθυμίζουσιν τὸ θαῦμα. Πρόκειται, πράγματι, περὶ θείας ἐπεμβάσεως. Ἀναδεικνύεται δὲ ἐνταῦθα καὶ ἡ

θμούς, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 10, στήλ. 580). Ὁ δὲ Εἰρηναῖος γράφει ἐν προκειμένῳ τὰ ἐξῆς: «Ἡ μὲν ὄνος τύπον εἶχε σώματος Χριστοῦ... Ὁ δὲ ἄγγελος ὄφθεις τῷ Βαλαάμ αὐτὸς ὁ Λόγος ἦν· εἶχε δὲ ἐν τῇ χειρὶ μάχαιραν, δηλονότι, ἦν εἶχεν ἄνωθεν ἐξουσίαν» (Κατὰ Αἰρέσεων, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 7, στήλ. 1241).

142. Βλ. Ἀριθμ. 22,31 ἐξ.

143. Βλ. Ἀριθμ. 23,1-24,25. Ἄς σημειωθοῦν ἐνταῦθα καὶ τὰ ἐξῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου γεγονότος: Ὁ μάντις Βαλαάμ ηὐλόγησε τετράκις τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαόν, προφητεύσας καὶ διὰ τὸ ἀπώτερον μέλλον αὐτοῦ, διὰ τὴν ἔνδοξον μεσσιακὴν ἐποχὴν (βλ. Ἀριθμ. 23,1-24,24), καὶ εἶπε τὸ περίφημον «τί ἀράσωμαι, ὃν μὴ ἀράται Κύριος ἢ τί καταράσωμαι, ὃν μὴ καταράται ὁ Θεός;» (23,8), περαιτέρω δὲ προαπήγγειλε τὴν σπουδαίαν περὶ τοῦ Μεσσίου προφητείαν, ὅτι «ἀνατελεῖ ἄστρον ἐξ Ἰακώβ» (24,17. Ὑπὸ ἐρευνητῶν ἔχουν γίνεαι προσπάθειαι ταυτίσεως τοῦ εἰς τὸν Μεσσίαν ἀναφερομένου συμβολικῶς ἐνταῦθα «ἄστρου» τούτου πρὸς τὸν Διδάσκαλον τῆς Κοινότητος τῆς Δαμασκοῦ, τὸν περίφημον «Διδάσκαλον τῆς Δικαιοσύνης», περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὸ οὕτω καλούμενον Δαμασκηνὸν κείμενον, τὸ περιεχόμενον εἰς τὰ περίφημα ἑβραϊκὰ χειρόγραφα τῆς Δαμασκοῦ. Βλ. Β. Βέλλα, *Περὶ τὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης: Τὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα τῆς Κοινότητος τῆς Δαμασκοῦ*, Ἀθήναι 1961, σελ. 33 ἐξ. καὶ Γ. Γρατσέα, *Τὸ πρόβλημα IV,5 τῶν Συμποσιακῶν τοῦ Πλουτάρχου στὸ πλαίσιο τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ἐν ΔΒΜ, τόμ. 7ος, Νέα σειρά Ἰαν. - Ἰούν. 1988, σελ. 41. Περὶ τοῦ «Διδασκάλου τῆς Δικαιοσύνης» γίνεται λόγος καὶ εἰς χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης). Πιστεύεται ὁμῶς ὅτι, παρὰ ταῦτα, ἠθέλησε νὰ εὐνοήσῃ καὶ τοὺς Μωαβίτας, ὡς ἐπίσης καὶ τοὺς κατὰ τοῦ Ἰσραήλ συμμάχους αὐτῶν Μαδιανίτας, διότι συνεβούλευσεν τοὺς τελευταίους νὰ διαφθείρουν τοὺς Ἰσραηλίτας, παρασύροντες αὐτοὺς διὰ τῶν γυναικῶν τῆς Μαδιάμ εἰς τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν εἰδωλολατρίαν (βλ. 31,16). Καὶ ἴσως οὕτως ἐξηγεῖται ἐν μέρει διὰ ποῖον λόγον οἱ Ἰσραηλιταὶ «ἀπέκτειναν ἐν ρομφαίᾳ» τὸν Βαλαάμ εἰς φονικωτάτην μάχην των ἔναντι τῶν Μαδιανιτῶν (βλ. 31,1-8). Πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα αὕτη ἀποψις δὲν δικαιολογεῖται πλήρως ἐκ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Πρόκειται περὶ προβλήματος χρήζοντος ἐδικῆς ἐρεύνης, ἡ ὁποία θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἴαν προσεχῶς.

ιδιουσυστασία τοῦ ἀλόγου τούτου ζῶου, τὸ ὁποῖον διέθετεν ἐν σπάνιον αἰσθητήριον, χάρις εἰς τὸ ὁποῖον ἐξεδήλωσε τόσον ἐπίμονον ἀντίστασιν ἔναντι τοῦ μὴ διαθέτοντος αὐτὸ λογικοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος περιστατικὸν ἔχουν ὑπ' ὄψει των καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν Δευτ. 23,5·6 (4·5) καὶ Ἰησ. Ν. 24,10, ἔχει δὲ παραμείνει ὡς ὄντως θαυμαστὸν καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν ἰουδαϊκὴν παράδοσιν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Pirke Aboth γνωστὴν συλλογὴν ἰουδαϊκῶν ρήσεων τῆς Mishna¹⁴⁴ ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τῶν θαυμασιῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ δημιουργικοῦ Του ἔργου, εἶναι καὶ «τὸ στόμα τῆς ὄνου» ταύτης (**פִּי הַחֹמֶת** – pi ha'athon), ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ οὐράνιον τόξον, τὸ μάννα, ἡ ράβδος τοῦ Μωϋσέως κ. ἄ. (βλ. σχετικῶς ἐν Pirke Aboth 5,9). Ἐπίσης γνωρίζει καὶ ἐξαίρει καὶ ἡ Κ. Διαθήκη τὸ περιστατικὸν τοῦτο ὡς ἔκτακτον. Οὕτως ἐν Β' Πέτρ. 2,16 ἀναφέρεται ὅτι «ὑποζύγιον ἄφωνον ἐν ἀνθρώπου φωνῇ φθελγόμενον ἐκώλυσε τὴν τοῦ προφήτου παραφροσίαν». Ὁ Βαλαάμ καλεῖται ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ χωρίῳ «προφήτης», διότι, κατὰ τινα ἄποψιν, ἐνεφανίσθη κάποτε καὶ ὠμίλησε πρὸς αὐτὸν ὁ Θεός¹⁴⁵. Πιθανώτερον ὅμως θεωροῦμεν, ὅτι ἡ λέξις αὕτη ἐχρησιμοποιήθη ἐν προκειμένῳ εἴτε λόγῳ τῆς ιδιότητος τοῦ Βαλαάμ ὡς ψευδοπροφήτου εἴτε λόγῳ τοῦ ὅτι προεφήτευσεν οὗτος ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, καίτοι ἦτο εἰδωλολάτρης, μάγος κ.λπ. Γίνεται δὲ λόγος ἐνταῦθα περὶ «παραφρονίας», διὰ νὰ καταδειχθῇ ὅτι τὸ ἄλογον ζῶον ὠδήγει τὸν παράφρονα προφήτην εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σωφροσύνης, καὶ δι' αὐτὸ δὲν ὑπήκουεν εἰς τὰς προσταγὰς του. Ὡσαύτως καὶ ἐν Ἰουδ. 11 γίνεται λόγος διὰ τὸ περιστατικὸν τοῦτο, καὶ ὑποστηρίζεται μάλιστα ὑπὸ τινων ἐρμηνευτῶν, ὅτι ὁ Βαλαάμ «θελγόμενος καὶ παρασυρόμενος ὑπὸ τοῦ κέρδους, ἠθέλησε νὰ καταρασθῇ τὸν Ἰσραήλ», ἢ ὅτι «ἐξηπατήθη ὑπὸ τοῦ Βαλάκ, ἵνα καταρασθῇ ἐπὶ μισθῷ» κ.λπ.¹⁴⁶.

Ὁ ὄντως ἐκπληκτικὸς τρόπος μετὰ τοῦ ὁποίου ὠμίλησεν ἡ ὄνος τοῦ Βαλαάμ ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρμηνευτῶν.

144. Ἀπόδοσιν εἰς τὴν νεοελληνικὴν τῶν ρήσεων τούτων βλ. ἐν Α. Χαστούπη, *Κεφάλαια Πατέρων (Περὶ Ἄβωθ)*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1961 (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Ε').

145. Βλ. Χ. Βούλγαρη, *Υπόμνημα εἰς τὴν Δευτέραν Καθολικὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου*, Θεσσαλονίκῃ 1980, σελ. 198.

146. Ἐπὶ τῶν διατυπωθεισῶν τούτων καὶ ἄλλων σχετικῶν εἰσέτι ἀπόψεων βλ. ἐν Σ. Σάκκου, *Υπόμνημα εἰς τὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰούδα*, σελ. 369.

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι ὁ Βαλαάμ «διὰ τοῦ ὀγκηθμοῦ τῆς ὄνου τὰ περὶ τῆς προκειμένης αὐτῷ σπουδῆς ἐδιδάσκετο», διότι, κατ' αὐτόν, ὡς μάντις διέθετε τοιαύτην ἰκανότητα, ἔχων, τρόπον τινά, διδάσκαλον ἐπ' αὐτοῦ τὴν ὄνον¹⁴⁷. Ἐντεῦθεν δύναται τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι ὁ ἱερός πατὴρ πιστεύει ὅτι δὲν ἦτο πραγματικὴ ἡ ὁμιλία αὕτη, ἀλλ' ὅτι ὁ Βαλαάμ ἠδυνήθη, ὡς μάντις, νὰ ἀντιληφθῇ τὰ αὐτόθι διαδραματισθέντα ἐκ τοῦ ὀγκηθμοῦ τοῦ κτήνου. Καὶ εἶναι, πράγματι, ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ὁ μάντις δὲν ἐξεπλάγη βλέπων καὶ ἀκούων τὸ ὑποζύγιόν του νὰ ὁμιλῇ ὡς ἄνθρωπος, ὅπως ἀκριβῶς δὲν ἐξεπλάγη καὶ ἡ προμήτωρ Εὐα, βλέπουσα καὶ ἀκούουσα τὸν ὄφιν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς νὰ ὁμιλῇ πρὸς αὐτήν. Προφανῶς ὁ συντάκτης τῆς οἰκειᾶς βιβλικῆς περικοπῆς ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι ὁ Βαλαάμ κατενόησε τὰ ὅσα θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπῃ ἡ ὄνος. Ὁρθῶς ἐν προκειμένῳ ὁ Holzinger ὑποστηρίζει περὶ τοῦ Βαλαάμ, ὅτι ὡς μάντις ἦτο εἰθισμένος εἰς τὰ τοιαῦτα περιστατικὰ καὶ ἀντελήφθη περὶ τίνος ἐπρόκειτο¹⁴⁸. Σημειωτέον ὅτι ἐρμηνευταὶ τινες, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν πρὸ παντὸς τὴν ἐν Β' Πέτρ. 2,16 φράσιν «ὑποζύγιον ἄφωνον ἐν ἀνθρώπου φωνῇ φθεγξάμενον», ἐκλαμβάνουν κατὰ λέξιν τὴν ὁμιλίαν τῆς ὄνου¹⁴⁹. Ἄλλοι ὅμως φρονοῦν, ὅτι ὁ Βαλαάμ ἐξέλαβε τὰς κραυγὰς τοῦ ζώου ὡς ἀνθρωπίνην φωνήν¹⁵⁰. Πράγματι δὲ ἐνδέχεται τὸ χωρίον τοῦτο νὰ ἀντικατοπτρίζῃ τὴν πίστιν ὅτι ἡ ὄνος τοῦ Βαλαάμ ὄντως ὠμίλησε κάποτε, καὶ ὅτι οὕτω κατενοεῖτο ἡ σχετικὴ διήγησις κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Κ. Διαθήκης¹⁵¹. Κατ' ἄλλους ἐρμηνευτὰς θεία ἐπενεργεῖα ἠκούσθη ἀνθρωπίνῃ φωνῇ ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ὑποζυγίου¹⁵². Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ τάσις νὰ ὑπενθυμίζεται, ὅτι εἰς λαϊκὰς παραδόσεις πλείστων λαῶν ἀνὰ τὸν κόσμον παρουσιάζονται τὰ ζῶα ὡς ἔχοντα ἀνθρωπίνην φωνὴν καὶ ὁμιλοῦντα, διὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ μύθου¹⁵³.

Ὅπως δὴποτε πρόκειται περὶ μιᾶς ὠραίας διηγήσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ,

147. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως τοῦ νομοθέτου*, 293, ἔκδοσις π. Π. Μπρούσαλη, Ἀθῆναι 1990, σελ. 250. Βλ. καὶ ἔκδοσιν J.-P. Migne, PG, τόμ. 44, στήλ. 421.

148. Βλ. H. Holzinger, *Numeri*, Tübingen und Leipzig 1903, σελ. 114 (KH-CAT) καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Das vierte Buch Mose oder Numeri*, ἐν E. Kautzsch - A. Bertholet, μν. ἔργ., σελ. 238.

149. Βλ. P. Heinisch, μν. ἔργ., σελ. 91.

150. Βλ. σχετικῶς ἐν P. Heinisch, αὐτόθι.

151. Βλ. καὶ H. Schneider, αὐτόθι.

152. Βλ. K.F. Krämer, *Numeri und Deuteronomium*, Freiburg 1955, σελ. 155 (HBK).

153. Βλ. N.H. Snaith, μν. ἔργ., σελ. 288.

ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Noth¹⁵⁴, κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα, ὅτι ἐν ἀπλοῦν καὶ ταπεινὸν ζῶον εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἴδῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀδυνατεῖ νὰ ἴδῃ ὁ ἄνθρωπος. Ὁ προτεστάντης δ' οὗτος ἐρμηνευτῆς βλέπει προσέτι ἐν τῇ ὀμιλίᾳ τῆς ὄνου, ὀμοῦ μετ' ἄλλων ἐρευνητῶν, ἐν θεῖον θαῦμα, διὰ τοῦ ὁποῖου καταδεικνύεται πῶς ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἱστορίαν¹⁵⁵. Θαῦμα θεωρεῖ καὶ ἀποκαλεῖ τὸ περιστατικὸν τοῦτο καὶ ὁ Gray¹⁵⁶, ὁ ὁποῖος, καίτοι θεωρεῖ τὴν διήγησιν ταύτην λαϊκὴν, τονίζει ὅτι ὁ Θεὸς ἰκάνωσε τὴν ὄνον νὰ ὀμιλήσῃ καὶ μάλιστα καὶ νὰ ἐπιτιμήσῃ τὸν Βαλαάμ¹⁵⁷. Πρέπει, πάντως, νὰ ὀμολογηθῇ, ὅτι, ἐπειδὴ ἡ περιέργος καὶ ἀσυνήθης διήγησις αὕτη καλύπτεται ὑπὸ σκοτούς καὶ ἀσαφείας¹⁵⁸, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ προσδιορισθῇ τί ἀκριβῶς ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνέβη μετὰ τὴν φερομένην ὡς ὀμιλήσανσαν ὄνον. Διὰ τοῦτο καὶ ἔχουν δημιουργηθῆ προβλήματα εἰς τοὺς ἐρμηνευτάς, οἱ ὁποῖοι γενικῶς δὲν ἀποδέχονται ὅτι ὀμίλησεν ἡ ὄνος. Καὶ ἴσως δι' αὐτὸν τὸν λόγον πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ὑποστηρίζουν ὅτι πρόκειται περὶ τινος ὀράματος, τὸ ὁποῖον εἶδεν ὁ Βαλαάμ. Ἄλλ' ὡς λέγει καὶ ὁ Gray, τὸ βιβλικὸν κείμενον δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ταύτης¹⁵⁹. Ἐν τούτοις δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν περίπτωση ἐπικοινωνίας τοῦ μάντεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὅστις τὸν ὑπέταξεν εἰς τὴν ἐξουσίαν Του καὶ τὸν κατήθυνε νὰ πράξῃ ὅσα Αὐτὸς ἠθέλησεν.

Δέον νὰ λεχθῇ ἐν τέλει, ὅτι ὑπὸ πολλῶν ἐρμηνευτῶν ὑποστηρίζεται σοβαρῶς, ὅτι ἐνταῦθα ὑπάρχουν δύο διηγήσεις, προερχόμεναι ἐκ δύο διαφόρων συγγραφέων. Τοῦτο βασίζεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐνῶ, κατὰ τὸ κείμενον, ὁ Θεὸς ἐπιτρέπει τὸ ταξίδιον τοῦ Βαλαάμ εἰς τὴν χώραν Μωάβ, ὀργίζεται ἐν συνεχείᾳ κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ τὸ πραγματοποιήσῃ. Ἐξ αὐτῶν πιστεύεται, ὅτι ἡ ὅλη ἱστορία αὕτη τοῦ Βαλαάμ δὲν εἶναι ἐνιαία¹⁶⁰. Γίνεται δ' οὕτω πολὺς λόγος περὶ ὑπάρξεως καὶ ἐνταῦθα δύο πεντατευχείων πηγῶν καὶ δὴ τῆς Γιαχβικῆς (J) καὶ τῆς Ἐλωχειμικῆς (E), ἧτοι τῶν δύο ἐκ τῶν γνωστῶν πηγῶν, ἐκ τῶν ὁποῖων ἀπρητίσθη, συμφώνως πρὸς τὰ ἐπιστημονικὰ πορίσματα τῆς κριτικῆς τοῦ

154. Βλ. M. Noth, μν. ἔργ., σελ. 157.

155. M. Noth, ἐνθ' ἀνωτέρω.

156. Βλ. G.B. Gray, *A critical and exegetical commentary on the books of Kings*, Edinburgh 1965, σελ. 334 (ICC).

157. G.B. Gray, ἐνθ' ἀνωτέρω.

158. Πρβλ. καὶ K.F. Kramer, μν. ἔργ., σελ. 146.

159. Βλ. G.B. Gray, αὐτόθι.

160. Βλ. προχείρως M. Noth, μν. ἔργ., σελ. 151 καὶ J. de Vaulx, μν. ἔργ., σελ. 255 ἐξ.

κειμένου, ἡ Πεντάτευχος¹⁶¹. Νηφαλιωτέρα ὅμως ἐξέτασις τῆς ἐν λόγῳ περικοπῆς ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεχθῶμεν ὅσα Θεοδώρητος ὁ Κύρου γράφει, ἀπασχολούμενος περὶ τὴν ἐπίμαχον διήγησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διαπιστώνει οὗτος, ὅπως δὴ ποτε, καὶ τὴν ὑπαρξίν προβλήματός τινος: «Τίνος χάριν κελεύσας αὐτῷ μὴ ἀπελθεῖν, πάλιν ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν; Ἐπειδὴ τῶν ἐπαγγελθέντων χρημάτων ὁ Βαλαάμ ἐρασθεῖς, ἤρετο πάλιν, εἰ χρὴ τοῖς ἀποσταλεῖσιν αὐτῷ συναπελθεῖν, νομίσας μεταμελεία κεχρῆσθαι τὸν Δεσπότην Θεόν, ἐπέτρεψεν ἀπελθεῖν μονονουχί λέγων· Ἄπελθε μὲν, ἐπειδὴ τοῦτο πρᾶξιι ποθεῖς, ἴσθι μέντοι, ὡς ἄπερ ἂν θελήσω λαλήσεις»¹⁶². Ἄξιον δὲ προσοχῆς θεωροῦμεν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς προκειμένης δυσχερείας ἀποψιν τοῦ Χρυσοστόμου, θεωροῦντος ὅτι ὁ Γιαχβὲ ἦτο ἀντίθετος μὲν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀποστολήν, ἀλλὰ τελικῶς τὴν ἐπέτρεψε, κατόπιν ἐπιμονῆς τοῦ μάντεως, τὸν ὁποῖον ὅμως ἐδέσμευσε νὰ τηρήσῃ σχετικὴν ἐντολήν Του: «Πέμπει βασιλεὺς Βαλαάκ πρὸς Βαλαάμ τὸν μάντιν, ἵνα ἀράσῃται τὸν λαόν. Ὁ δὲ Θεὸς τὸ μὲν πρῶτον ἐκόλυσεν. Ὡς δὲ ἐνέκειτο τῷ μάντει, συνεχώρησεν ἀπελθεῖν μὲν, οὐ μὴν ἀράσασθαι, ἀλλ' ἔτρεψε τὰς κατάρας εἰς εὐλογία»¹⁶³. Δὲν ἀποκλείομεν, πάντως, καὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ὑπάρχουν παλαιότερον διάφοροι παράλληλοι — καὶ δὴ ὄχι μόνον δύο — ἰουδαϊκαὶ παραδόσεις, σχετικαὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βαλαάμ, καὶ ἐκ τῆς, ἕνεκα ποικίλων λόγων, ἀναμίξεως καὶ συνενώσεως καὶ μετασκευῆς αὐτῶν ἢ καὶ ἐκ τῆς ἐκπτώσεως τμημάτων αὐτῶν νὰ ἐδημιουργήθῃ βραδύτερον ἢ γνωστὴ βιβλικὴ διήγησις, ἢ ὁποία δὲν εὐρίσκεται πλέον εἰς τὴν πρωταρχικὴν καὶ φυσικὴν τῆς κατάστασιν, ἀλλ' ἔχει ὑποστῆ τοιαύτην ἐπεξεργασίαν καὶ ἀλλοίωσιν, ὥστε δὲν εἶναι εὐκόλον σήμερον νὰ προβαίη τις εἰς ἀσφαλεῖς διαχωρισμοὺς ἢ ἀνασυνδέσεις τῶν κειμένων, παρὰ τὰς γενομένας πρὸς τοῦτο φιλοτίμους προσπάθειαι τῶν ἐρμηνευτῶν. Οὕτως εἶναι φυσικὸν νὰ διαπιστοῦται ἡ ὑπαρξίς δυσνοητῶν καὶ δυσερμηνεύτων σημείων εἰς τὸ σημερινὸν κείμενον, ὡς ἐπίσης διαφορῶν καὶ ἀντιθέσεων καὶ ἐπαναλήψεων.

161. Ὡς γνωστόν, ἡ Γιαχβικὴ πηγὴ ἀποκαλεῖται οὕτω λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ χρησιμοποίησεως τοῦ יְהוָה (Jahwe) ὡς ὀνόματος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ Ἑλωχειμικὴ λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ χρησιμοποίησεως τοῦ עֲלֹהִים ('elohim). Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, οἵτινες ἀνευρίσκουν εἰς τὴν διήγησιν ταύτην τμήματα τῆς Γιαχβικῆς πηγῆς καὶ τῆς Ἑλωχειμικῆς, βλ. καὶ τοὺς H. Holzinger (μν. ἔργ., σελ. 104), J. Sturby (μν. ἔργ., σελ. 167), J. Marsh (*The book of Numbers. Introduction and exegesis*, New York 1953, σελ. 251 ἐξ. IB), N.H. Snaith (μν. ἔργ., 285), G.B. Gray (μν. ἔργ., σελ. XXXI-XXXII) κ.ἄ.

162. Βλ. Θεοδώρητου Κύρου, ἐνθ' ἀνωτέρω.

163. Βλ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Σύνοψις τῶν Ἀριθμῶν*, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 56, στήλ. 333.

4. Ὁμοιότητες καὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν ἐξετασθεισῶν διηγήσεων.

Αἱ ὡς ἄνω ἐκτεθεῖσαι καὶ ἐρευνηθεῖσαι δύο παράδοξοι, δυσχερεῖς καὶ ὡς ἐκ τούτου προβληματίζουσαι βιβλικαὶ διηγήσεις ἔχουν κοινὸν χαρακτηριστικὸν τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον τῆς ἀπλοϊκότητος. Τοῦτο εἶναι ἰδιάζον γνώρισμα τῆς λεγομένης Γιαχβικῆς πηγῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνεφέρθημεν ἤδη, εἰς τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου. Ἡ πηγὴ αὕτη ἐκθέτει τὴν βιβλικὴν ἱστορίαν τῆς Π. Διαθήκης ἀπὸ τῆς παραβάσεως καὶ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μωϋσέως¹⁶⁴. Ὡς δημώδης δὲ καὶ λαογραφικὴ δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι παρουσιάζει ζῶα ὀμιλοῦντα, ὅπως τὸν ὄφιν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἐν Γέν. 3,1 ἐξ., καὶ τὴν ὄνον τοῦ μάντεως Βαλαάμ, ἐν Ἀριθμ. 22,28 ἐξ. Καὶ ἔχει ἀποδειχθῆ, ὅτι ἀμφοτέραι αἱ διηγήσεις αὗται ἀνήκουν εἰς τὴν ἰδίαν πεντατεύχειον πηγὴν, τὴν ὡς ἄνω Γιαχβικὴν, ἔχουσαι οὕτω κοινὰ φιλολογικὰ στοιχεῖα καὶ κοινὴν προέλευσιν¹⁶⁵. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πηγὴ, ὡς ἐγένετο ἤδη φανερόν, παρουσιάζει τάσιν προβολῆς τῶν καταπλησσόντων καὶ ἀσυνήθων γεγονότων, τῶν ὑπὲρ τοὺς νόμους τῆς φύσεως συντελουμένων.

Ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς διηγήσεις ὀμιλοῦν τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα οὐδαμοῦ ἀλλαγῶ τῆς Π. Διαθήκης ἐμφανίζουσι τοιαύτην ἰδιότητα καὶ ἰκανότητα, ὡς ἕτερον κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν δύο αὐτῶν διηγήσεων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ καὶ τὸ ὅτι εἰς ἀμφοτέρας ἀναφέρεται ἡ χρησιμοποίησις τῆς σπάθης καὶ δὴ τῆς ἐν Γέν. 3,24 «φλογίνης ρομφαίας τῆς στρεφομένης» ὑπὸ τῶν ἀγγέλων Χερουβείμ (διὰ τῆς ὁποίας ἐφύλασσον οὗτοι «τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς», ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἔξωσιν τῶν παραβατῶν πρωτοπλάστων), καὶ τῆς ἐν Ἀριθμ. 22,23 «ρομφαίας ἐσπασμένης ἐν τῇ χειρὶ» τοῦ ἀγγέλου¹⁶⁶ (διὰ τῆς ὁποίας ἠμπόδιζεν οὗτος τὴν ὄνον τοῦ Βαλαάμ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορείαν τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐπιβαλόντος κατόχου τῆς πρὸς τὴν χώραν Μωάβ, διὰ νὰ καταρασθῆ καὶ ἀναθεματίσῃ καὶ βλάβῃ διὰ τῆς μαγικῆς του ἰκανότητος τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ).

164. Ὑπάρχει ἐν Γέν. 2,4β-Δευτ. 34,4, ἀλλ' εἰς τινὰ κείμενα ἐξ αὐτῶν διαπιστοῦνται παρεμβολαὶ καὶ ἐξ ἄλλων πεντατευχείων πηγῶν.

165. Βλ. σὺν τοῖς πλείστοις ἄλλοις καὶ E.A. Speiser, *Genesis. Introduction, translation and notes*, Garden City, New York 1964, σελ. 21 (AB). Πρβλ. καὶ H. Cazelles, *Les Nombres*, Paris 1952, σελ. 108 (SBJ). Βλ. πάντως καὶ τὴν προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

166. Ἐλέχθη ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἀγγέλου Μιχαὴλ (βλ. ἄνωτέρω, σελ. 633, ὑποσημ. 141).

Αἱ δύο διηγήσεις παρουσιάζουν ὁμοιότητα καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξῆς ἐπίσης σημείου: Οὔτε εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ὄφως οὔτε εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὄνου ἐξεδηλώθη ἐκπληξίς καὶ θαυμασμός ὑπὸ τῶν μετὰ τῶν ζῶων τούτων συνομιλησάντων προσώπων, διὰ τὴν διαπιστωθεῖσαν περίεργον αὐτὴν δυνατότητα συνομιλίας καὶ συνεννοήσεως¹⁶⁷. Τοῦτο ὀφείλεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὸ ὅτι: 1) Ὁ συντάκτης τῆς σχετικῆς περικοπῆς τῆς Γενέσεως πιστεύει ὅτι ἡ προμήτωρ Εὐά, λόγῳ τῆς ἀπλοϊκότητος ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔζη καὶ τῆς ἐξοικειώσεώς της πρὸς μίαν, ἐν μέσῳ τῶν ζῶων καὶ τῆς ὄλης δημιουργίας, νηπιώδους μορφῆς ζῶων τὴν ὁποίαν διῆγεν, ἠσθάνετο ὅτι ἐπεκοινωνεῖ παντοιοτρόπως μετὰ τῶν συμβιούντων μετ' αὐτῆς ζῶων καὶ συνεννοεῖτο ἀκωλύτως μετ' αὐτῶν καὶ 2) Ὁ ἕτερος συντάκτης, ὁ τῆς ἐν Ἀριθμ. 22,22 ἐξ. περικοπῆς, ἐπίστευεν ἐπίσης, ὅτι ὁ κατὰ τοὺς παλαιούς βιβλικούς χρόνους ζῶν ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος εἶχε συνηθίσει νὰ βλέπῃ ὡς θαυμαστά ὄχι μόνον τὰ ὑπερφυσικά φαινόμενα ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ φυσικά ἀκόμη, ἦτο ἐπόμενο νὰ μὴ ἐκπλήσεται ἐπὶ τῇ διαπιστώσει συνομιλίας μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ζῶου. Ἐπειδὴ δέ, ἐπὶ πλεόν, ὁ συνομιλήσας ἐνταῦθα μετὰ τῆς ὄνου ἦτο μάντις καὶ μάλιστα περιβόητος, εἰθισμένος νὰ ζῆ τοιαῦτα περιστατικά, ἦτο ἐπίσης ἐπόμενο νὰ θεωρῇ καὶ τὸ παρὸν περιστατικὸν σχεδὸν ὡς οὐχὶ παράδοξον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαφαίνεται, ὅτι αἱ δύο ἐξετασθεῖσαι διηγήσεις ἔχουν, πράγματι, κοινὰ τινὰ χαρακτηριστικά. Ἐπομένως εἶναι ὁμοειδεῖς περίπου, παρουσιάζουσαι, ὡς ἐκ τούτου, ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν των ἐν τῇ βιβλικῇ ἱστορίᾳ τῆς Π. Διαθήκης.

Παρὰ τὰς ἐπισημανθείσας ὅμως, ὡς ἄνω, ὁμοιότητας τῶν δύο προαναφερθεισῶν διηγήσεων, διαπιστοῦμεν καὶ διαφοράς τινὰς μεταξὺ αὐτῶν. Οὕτως ἐν Γέν. 3,1 ἐξ. ἡ ἱκανότης τῆς ὁμιλίας τοῦ ὄφως ἐν τῷ παραδείσῳ ἐμφανίζεται ὡς φυσικὴ δι' αὐτὸν κατάστασις, καὶ δὲν ἐχρειάσθη ἐκτακτὸς τις θεία ἐπέμβασις διὰ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἱκανὸν νὰ ὁμιλήσῃ. Ἀντιθέτως, ἐν Ἀριθμ. 22,28 ἐξ. ἡ ὄνος δὲν ἐμφανίζεται μὲ ἱκανότητα ὁμιλίας, ἀλλ' ἱκανώθη νὰ ὁμιλήσῃ μόνον ὅταν «ἤνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα αὐτῆς», καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ αὐτὴ ἄνευ τῆς γνωστῆς θείας παρεμβάσεως. Ἐξ ἄλλου ὁ ὄφης ὠμίλησεν ἐκ δολιότητος καὶ πρὸς παραπλάνησιν τῆς Εὐάς, προκαλέσας κακόν, ἐνῶ ἡ ὄνος τοῦ Βαλαὰμ ὠμίλησεν ἐπειδὴ «ἤνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα αὐτῆς», προκαλέσας καλόν. Οὕτω, διὰ τῆς ὁμιλίας, ὁ μὲν ὄφης ἐγένετο ὄργανον τοῦ διαβόλου, ἡ δὲ ὄνος ὄργανον εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν πρώτην

167. Πρβλ. καὶ H. Schneider, μν. ἔργ., σελ. 60.

περίπτωσιν ἢ ἐκ τοῦ διαβόλου φωνῇ τοῦ ὄφεως ἐπέφερε τὴν θείαν κατάραν καὶ τὴν φθορὰν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν ἢ ἐκ Θεοῦ προερχομένη φωνῇ τῆς ὄνου ἐπέφερε τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ ὄντως παράδοξος περίπτωσις τῆς ἱκανώσεως τοῦ ὄφεως νὰ ὁμιλήσῃ δὲν εἶναι θεῖον ἀλλὰ μᾶλλον ἀνθρωπομορφικὸν «σημεῖον» ἢ τερατουργία τις, μία, τρόπον τινά, γοητεία, ἐνῶ ἡ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ εἶναι θεῖον ὄντως «σημεῖον», διὰ τοῦ ὁποίου ὠμίλησεν ὁ Θεός.

Ἐπίσης εἰς τὴν διήγησιν τῆς Γενέσεως ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ὅτι διανύει τὴν νηπιώδη ἡλικίαν του, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζη μετὰ τῶν ζῶων, ἐπικοινωνῶν, συνεννοούμενος καὶ συνομιλῶν μετ' αὐτῶν. Αἱ πρὸ τῆς πτώσεως μάλιστα σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῶν ζῶων ἦσαν τελείως διάφοροι ἐκείνων τῆς μεταπτωτικῆς ἐποχῆς, συμφώνως τοῦλάχιστον πρὸς ὅσα ἀφήνει ὁ Γιαχβιστής, ὁ συντάκτης τῆς Γιαχβικῆς πηγῆς, νὰ ἀντιληφθῶμεν¹⁶⁸. Μετὰ τὴν πτώσιν, ὁ παραπλανήσας τὴν προμήτορα Εὐάν ὄφις κατέστη ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ καταδιώκεται. Θὰ εἶναι δὲ καταραμένος καὶ μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων ζῶων τῆς δημιουργίας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῆς ἐν Ἀριθμ. 22,28 ἐξ. συνομιλίας, ἢ ἐκεῖ ἀναφερομένη ὄνος τοῦ Βαλαάμ δὲν ὠμίλει ὅπως ὁ ὄφις εἰς τὸν παράδεισον. Ἄλλὰ μίαν καὶ μόνην φορὰν καὶ εἰς μίαν ὅλως ἔκτακτον περίπτωσιν συνέβη τι τὸ ὑπερφυσικόν, καθ' ἣν «ἤνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα τῆς ὄνου» καί, νικηθείσης τῆς ἐν τῇ φύσει ὀρισθείσης τάξεως, ὠμίλησεν αὕτη πρὸς τὸν κτήτορα αὐτῆς Βαλαάμ. Καὶ συνάγεται σαφῶς καὶ εὐχερῶς ἐκ τῆς Βίβλου, ὅτι ἐκτάκτως συνέβη τὸ τοιοῦτο. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ὄφεως δὲν ἤνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα αὐτοῦ διὰ νὰ ὁμιλήσῃ ἐκτάκτως, διότι ὑποτίθεται ὅτι ἦτο φυσικὸν νὰ συνεννοῦνται τὰ ζῶα μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ συνομιλοῦν μετ' αὐτῶν ἐν τῷ παραδείσῳ, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὴν ἐν προκειμένῳ εἰκόνα τὴν ὁποίαν δίδει ἡ σχετικὴ διήγησις τοῦ Γιαχβιστοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ διαφαίνεται καὶ ἡ ἐπελθοῦσα φθορὰ τῆς δημιουργίας καὶ ἡ ἐπὶ τὰ χεῖρω ἐξέλιξις αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν περὶ τοῦ ὄφεως διήγησιν, οὗτος ἐμφανίζεται ὁμιλῶν μετὰ δόλου καὶ ἐπὶ κακῷ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ εἰς τὴν διήγησιν περὶ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ, αὕτη ἐμφανίζεται ὁμιλοῦσα ἄνευ δόλου καὶ ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ ἄνθρωπος συνομιλεῖ μετὰ τοῦ «μετασχηματισθέντος» σατανᾶ, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν μετὰ τοῦ «ἀγγέλου τοῦ Θεοῦ». Εἰς τὴν πρώτην ὁ σατανᾶς ἐκτελεῖ ἐν

168. Περὶ τῆς Γιαχβικῆς πηγῆς ἐγένετο λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου.

ἕκτακτον ἔργον, ὑπερβαῖνον τὰς ἀνθρωπίνας δυνατότητας, μίαν τεχνουργίαν, τρόπον τινά, ἢ ὁποῖα γοητεύει μὲν ἀλλὰ δύναται καὶ νὰ καταστρέψῃ τὸν ἀνθρωπον, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν ἐμφανίζεται ἐν «σημεῖον», τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖται πρὸς πνευματικὴν καὶ γενικωτέραν ὠφέλειαν τοῦ ἀνθρώπου.

5. Ἐπιλεγόμενα.

Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἀναφέρονται πλεῖστα ὅσα παράδοξα καὶ ἕκτακτα ὑπερφυσικά γεγονότα, ὡς τὰ δύο ἐξετασθέντα ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν κατάπληξιν καὶ θαυμασμόν. Δι' αὐτῶν οἱ ἱεροὶ βιβλικοὶ συγγραφεῖς ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς εἰς τὸν ἕνα καὶ παντοδύναμον Θεὸν πίστεως τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὴν προστασίαν καὶ σωτηρίαν του. Τινὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν δημιουργοῦν προβλήματα πίστεως εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς Π. Διαθήκης ὄλων τῶν ἐποχῶν. Οἱ πατέρες, πάντως, καὶ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορικὴν ἀξιόπιστιαν τῶν δύο τοῦλάχιστον συγκεκριμένων διηγήσεων. Οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν τὴν δέχονται ἄνευ συζητήσεων. Ὁ Προκόπιος Γάζης γράφει σχετικῶς: «Ὁ Θεὸς ... ἤνοιξε τὸ στόμα τοῦ ὄφους καθ' ἅπερ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ»¹⁶⁹, ἀποδεχόμενος οὕτως ἐμμέσως ἀλλ' ὅπωςδῆποτε σαφῶς τὴν ἱστορικότητα ἀμφοτέρων τῶν διηγήσεων τούτων. Ὑπὸ πολλῶν ὅμως καὶ δὴ τῶν νεωτέρων καὶ συγχρόνων ἐρευνητῶν αἱ θαυματουργικαὶ διηγήσεις ἐξετάζονται διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ οὕτως ἀπογομνοῦται ἡ ἱερὰ Βίβλος τοῦ ὑπερφυσικοῦ τῆς ἐνδύματος, τῶν «δυνάμεων» καὶ τῶν «σημείων»¹⁷⁰.

169. Προκοπίου Γαζαίου, *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐρμηνεία*, ἐν J.-P. Migne, PG, τόμ. 87, I, στήλ. 181. Ἡ φράσις αὕτη τοῦ Προκοπίου, καθ' ἣν ὁ ὄφις κατέστη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἱκανὸς νὰ ὁμιλήσῃ, προκαλεῖ ὅπωςδῆποτε πρόβλημα, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ ζῆλον τοῦτο ὁμιλήσεν ὡς ὄργανον τοῦ σατανᾶ καὶ ἔχι τοῦ Θεοῦ, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι «ὁ Θεὸς ἤνοιξε τὸ στόμα αὐτοῦ», διὰ νὰ συνομιλήσῃ μετὰ τῆς Εὐας καὶ νὰ παραπλανήσῃ αὐτήν. Ἐν προκειμένῳ ὅμως ὁ Προκόπιος ἐκθέτει ἄλλων μελετητῶν τὴν ἀποψιν, καθ' ἣν ὁ σατανᾶς ἰκάνωσε τὸν ὄφιν πρὸς τοῦτο, ἀλλὰ δὲν φαίνεται καὶ ὅτι ἀποδέχεται αὐτήν. Διότι γράφει: «Τινὲς λέγουσιν ὡς διὰ τὴν ἐμφυτον αὐτοῦ» (ἐνν. τοῦ ὄφους) «φρόνησιν ἐπιτήδειον αὐτὸν ὄργανον ἐποίησατο, καὶ τὸ λαλεῖν, ὅπερ ἔλειπε τούτῳ, προσέθηκεν. Ἄρ' οὖν ὁ διάβολος ἀνοῖξαι στόμα πρὸς τὸν λόγον ἡδύνατο καὶ μεταπλάσαι τὴν φύσιν; τοῦτο γὰρ ἰδίον ἐστὶ Θεοῦ» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 180). Καὶ περαιτέρω γίνεται σαφέστερος, ὑποστηρίζων ὅτι ὅπως εἰς τὴν γνωστὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰὼβ ἐπέτρεψεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν σατανᾶν νὰ πληξῇ καὶ νὰ δοκιμάσῃ τὸν δίκαιον ἐκεῖνον ἄνδρα (βλ. Ἰὼβ 1, 12 ἐξ.), «οὕτω καὶ νῦν ὁ Θεός, ὄρων αὐτοῦ» (ἐνν. τοῦ διαβόλου) «τὰς ἐννοίας, ἤνοιξε τὸ στόμα τοῦ ὄφους...», διὰ νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὴν Εὐαν καὶ δοκιμάσῃ αὐτήν (σελ. 180—181). Ἡ ἀποψις αὕτη, καίτοι σαφεστέρα, δὲν παύει νὰ εἶναι συζητήσιμος, καθ' ἣν νομίζομεν.

170. Πρβλ. καὶ Ἄ. Δεληκωστοπούλου, *Τὸ θαῦμα. Συμβολὴ εἰς τὴν σύγχρονον ἀπολογητικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1971, σελ. 115 ἐξ. καὶ Δ. Δοτ-

Ὅπως δὴποτε ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν τὸ ὅτι μόνον εἰς τὰς ἀπασχολησάσας ἡμᾶς δύο περιπτώσεις ἢ Π. Διαθήκη ἀναφέρεται εἰς συνομιλίαν ἀνθρώπων μετὰ ζῶων. Τὸ ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαγῆς αὐτῆς γίνεται λόγος περὶ τοιούτων συνομιλιῶν, ἢ ἔστω ἀπλῶς περὶ ὁμιλιῶν ζῶων, δύναται κάλλιστα νὰ σημαίνει ὅτι ἐν τῇ Βίβλῳ ταύτῃ δὲν ὑπάρχουν μυθολογικὰ στοιχεῖα ὅπως ὑπάρχουν εἰς ἄλλα ἀρχαῖα κείμενα, ὅπου ὁμιλοῦν τὰ ζῶα καὶ μάλιστα ὄχι ἐκτάκτως, ὅπως ἐνταῦθα, ἀλλὰ συνήθως, καὶ διαδραματίζουσι ρόλους πρωταγωνιστικούς. Ἐντεῦθεν δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐν προκειμένῳ ὑφισταμένην διαφορὰν μετὰξὺ βιβλικῶν καὶ θύραθεν συγγραφέων. Οἱ ἀρχαῖοι θύραθεν συγγραφεῖς ἀναφέρουν, ὡς γνωστόν, πλεῖστα ὅσα μυθικὰ περιστατικὰ περὶ ὁμιλούντων ζῶων καὶ δὴ ἵππων, βοῶν, κριῶν, ἀμνῶν, κυνῶν κ.λπ. Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπικρατεῖ αὐστηρὰ μονοθεΐα, δὲν ὑπάρχουν περιθώρια εὐδοκιμήσεως ἐν αὐτῇ τῆς μυθολογίας. Εἰς τὰς δύο ἐξετασθείσας, λοιπόν, βιβλικὰς διηγήσεις πρόκειται περὶ ἐκτάκτων καὶ μοναδικῶν γεγονότων. Εἰς μὲν τὴν πρώτην, μὲ τὴν ὁμιλίαν τοῦ ὄφεως, ἔχομεν μίαν πρὸ ἡμῶν τερατουργίαν, εἰς δὲ τὴν δευτέραν, μὲ τὴν ὁμιλίαν τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ, ἐν ἐκπληκτικὸν θεῖον «σημεῖον». Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ταύτας πρόκειται περὶ ἐξαιρετικῶν καὶ δὴ ὑπερφυσικῶν γεγονότων, ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα περιγράφονται ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ἄλλαις λέξεσι περὶ ἐξαιρέσεων εἰς τοὺς τεθειμένους καὶ λειτουργοῦντας νόμους τῆς φύσεως. Οὕτω θὰ ἦτο σφάλμα νὰ θεωρηθῇ, ὅτι τὰ δύο ἐξετασθέντα περιστατικὰ, εἰς τὰς ὡς ἄνω διηγήσεις, ἀνάγονται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ μύθου, χωρὶς βαθύτερον θρησκευτικὸν καὶ ἱστορικὸν περιεχόμενον. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη θελήσῃ τις νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ὑπαρξίν μυθολογικοῦ ὑποβάθρου εἰς τὰς δύο ἐξετασθείσας μοναδικὰς βιβλικὰς διηγήσεις, καὶ πάλιν δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκλείσῃ ὅτι τὰ ἐν αὐταῖς θεωρούμενα ὡς μυθολογικὰ στοιχεῖα ἀντικατοπτρίζουσι μίαν ἱστορικὴν πραγματικότητα.

Τὰ δύο προαναφερθέντα ζῶα ἐμφανίζονται ὁμιλήσαντα μὲ φωνὴν ἀνθρωπίνην καί, ὡς εἶπομεν, ὑπερβάντα οὕτω τὰς φυσικὰς τῶν δυνατότητας. Καὶ ὁ μὲν ὄφις ὠμίλησεν ὡς ὄργανον τοῦ διαβόλου, ἀντιδικοῦντος πρὸς τὸν θεῖον Δημιουργόν, ἢ δὲ ὄνος τοῦ Βαλαάμ ὠμίλησεν ὡς ἐν ἑτερον, τελείως διάφορον, ὄργανον, ὡς ἐν ἐργαλεῖον, οὕτως εἶπεῖν, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Ἡ φωνὴ τὴν ὁποίαν ἤκουσαν οἱ συνομιληταὶ τῶν ἐν λόγῳ ζῶων, ἦτοι ἡ Εὐα καὶ ὁ Βαλαάμ, δὲν ἦτο ἡ πραγματικὴ φωνὴ

τῶν ζώων, ἀλλ' ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησεν ἕκαστον τούτων, ἦτοι ἡ φωνὴ τοῦ σατανᾶ, ἀφ' ἐνός, καὶ ἡ τοῦ ἀγγέλου τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου. Ἡ πρώτη προεκάλεσε τὴν πτώσιν καὶ τὴν ἀπώλειαν, ἐνῶ ἡ δευτέρα, ἀντιθέτως, τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν σωτηρίαν. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅτι οἱ δύο ἀντίπαλοι εἰς τὰς ἰσαριθμούς ἀφηγήσεις εἶναι ὁ σατανᾶς καὶ ὁ ἀγγελος τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἀντίπαλος τοῦ σατανᾶ, ἀλλ' ἴσταται ὑπεράνω ὅλων.

Εἰς τὴν περὶ τοῦ ὄφους ἀφήγησιν τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως δύναται τις νὰ εὕρῃ τὴν ἰδέαν τοῦ πανανθρωπίνου πόθου τῆς ἀθανασίας, τὴν ὁποίαν ἀπώλεσεν ὁ ἄνθρωπος, παραπλανηθεὶς ὑπὸ τοῦ δαιμονικοῦ τέρατος, καίτοι τελικῶς ἐξησφάλισε τὴν σωτηρίαν του, διὰ τῆς ἀπογόνου (τοῦ «σπέρματος») τῆς ἐξαπατηθείσης προμήτορος Εὕας. Ἐξ ἄλλου, προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐτέρας ἀφηγήσεως, ἦτοι τῆς περὶ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ, εὐλόγως θὰ σκεφθῇ τις, ὅτι ἐδέησε νὰ ὁμιλήσῃ τὸ κτῆνος τοῦ ἐν λόγῳ μάντεως, δι' ἀνθρωπίνης φωνῆς, διὰ νὰ δηλώσῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντιληφθῇ ὁ ἐπιβαίνων ἐπ' αὐτοῦ ἄνθρωπος. Εἰς τὴν τοιαύτην δὲ σκέψιν θὰ ἀχθῇ ἀφορμώμενος ἐκ τῆς σπουδαίας πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ρήσεως τοῦ Χριστοῦ «ἐάν οὗτοι σιωπήσωσιν οἱ λίθοι κεκράζονται»¹⁷¹ καὶ ἐκ τῆς παρομοίας καὶ δὴ καὶ προγενεστέρας, ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ρήσεως «λίθος ἐκ τοίχου βοήσεται καὶ κάρθαρος»¹⁷² ἐκ ξύλου φθέγγεται αὐτά»¹⁷³, δι' ὧν ρήσεων δηλοῦται σαφῶς, ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν ὁμιλοῦν οἱ ἄνθρωποι, θὰ ὁμιλήσουν τὰ ἄλογα ζῶα καὶ τὰ κτῆνη ἢ καὶ τὰ ἄψυχα ἀκόμη ἀντικείμενα.

Εἰδικώτερον διὰ τὴν πρώτην διήγησιν δεόν νὰ λεχθῇ, ὅτι εἰς αὐτὴν ἐκφράζονται βαθύτατα θεολογικὰ νοήματα. Ἐχει ὅμως αὕτη ἐρμηνευθῆ διαφοροτρόπως ὑπὸ τῶν εἰδικῶν, καὶ οὕτω δὲν ὑπάρχει ἐνιαία τις καὶ κοινῶς ἀποδεκτὴ ἐκδοχὴ περὶ αὐτῆς, ὅπως καὶ περὶ τῆς φύσεως τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἀλληγορικῆς διηγήσεως¹⁷⁴, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἰτιολογεῖται ἡ φθορὰ

171. Λουκ. 19,40.

172. Τὸ μασωριτικὸν ἑβραϊκὸν κείμενον ἔχει «ξυλοδέματα» ἐνταῦθα, καὶ παλαιαὶ μεταφράσεις αὐτοῦ ἄλλως.

173. Ἄββ. 2,11.

174. Βλ. ὅμως καὶ Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Ι, Ἀθῆναι 1959, σελ. 514, ἐνθα ὑποστηρίζεται, ὅτι τὴν σχετικὴν ἀφήγησιν τῆς Βίβλου «δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν ἀλληγορικῶς, οὐδὲ νὰ ἐκλάβωμεν ὡς μῦθον ἐνσωματοῦντα φιλοσοφικὰς ἰδέας εὐσεβοῦς τινοῦ διανοουμένου, ἀλλὰ νὰ ἀντικρίζωμεν ὡς κείμενον ἱστορικὸν κατὰ τὰς κυρίας αὐτοῦ γραμμὰς», καὶ περαιτέρω (ἐν σελ. 519), ὅτι «καθίσταται πρέπον καὶ ἐπιβαλλόμενον νὰ ἀποδεχθῶμεν τοῦλάχιστον κατὰ τὰ κύρια αὐτῆς σημεῖα τὴν ἱστορικότητα τῆς ἀφηγήσεως ταύτης.

ἦν ὑπέστη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις μετὰ τὴν πτώσιν, κυρίως δὲ ἡ πνευματική, ἡ φθορὰ τοῦ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐν μέρει μόνον ἡ τῆς σαρκὸς του, ἡ βιολογικὴ τοιαύτη. Διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ πτώσεως αὐτοῦ ἐμολύνθη ὁ νοῦς του, καὶ ὁ μολυσμὸς οὗτος τοῦ πνεύματός του ἐπέφερε τὴν ἀμαύρωσιν τῆς ἐν αὐτῷ θείας εἰκόνας. Τοῦτο δύναται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ παράβασις θὰ ἦτο πνευματικὴ, ὅπως ἐνδεχομένως καὶ ἡ συνομιλία τοῦ ὄφως μετὰ τῆς Εὐας, διεξαχθεῖσα ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῆς. Ἡ Π. Διαθήκη ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνην κυρίως εἰς τὸν ὄφιν, ὅστις παρεπλάνησε τὴν προμήτορα Εὐάν καὶ παρέσυρε τοὺς πρωτοπλάστους εἰς τὴν παρακοὴν καὶ τὴν πτώσιν. Ἐμφανίζει δὲ τοῦτον ὡς τὸ πρωταρχικῶς «φρονιμώτατον» ζῶον, τὸ ὁποῖον ἐτιμωρήθη διὰ τόσον βαρείας ποινῆς, ὅσην δὲν ἔχει γνωρίσει ἄλλη τις ὑπαρξίς ἐν τῷ κόσμῳ, ἐφ' ὅσον ὑπέστη σημαντικὴν ὑποβάθμισιν τῆς σωματικῆς του διαπλάσεως καὶ ἐμφανίσεως καὶ μετεβλήθη εἰς τὸ πλεόν, ἕως, ἀπεχθὲς ζῶον. Διὰ τῆς ἀναφερομένης ταύτης βαρυτάτης ποινῆς αἰτιολογεῖ ὁ συντάκτης τῆς οἰκείας βιβλικῆς διηγήσεως τὴν δυσάρεστον ἐμφάνισιν τοῦ ὄφως, τὴν προκαλοῦσαν ψυχικὴν ταραχὴν καὶ φρικίαν. Οὕτω δὲ ἐγείρει ἐν ταῦτῳ καὶ τὴν βδελυγμίαν, τὴν ἀπέχθειαν καὶ τὴν ἀποστροφὴν πρὸς τὸ περιεθὸν εἰς τοιαύτην ἀπαισίαν κατάστασιν ζῶον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον κακῶς ἀπεδίδοτο λατρεία ὑπὸ τῶν λαῶν τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς, ὑπὸ τῶν ὁποίων εἶχε θεοποιηθῆ. Διὰ τῆς τοιαύτης στάσεως του ἔναντι τοῦ ζῶου τούτου ἐπιδιώκει οὗτος νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὴν ζωολατρίαν, ἥτοι τὴν ἀπόδοσιν λατρείας εἰς μίαν ὑπαρξίν φρικτὴν καὶ ἀπαισίαν, καὶ συνιστᾷ εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀποστρέφονται τὸν ὄφιν, ὡς βεβαρυμένον διὰ σοβαρᾶς κατάρας ζῶον. Οὕτω μέμφεται συγχρόνως δι' αὐτοῦ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος λαοὺς, τοὺς λατρεύοντας ἐν τοσοῦτον ἀπεχθὲς ζῶον. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐρμηνείας τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος βιβλικῆς διηγήσεως διασαφηνίζεται καὶ ἡ φύσις τῆς συνομιλίας τοῦ ὄφως μετὰ τῆς Εὐας. Σημειωτέρον δὲ ὅτι, λόγῳ ἐπιδράσεως, πιθανώτατα, ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀφήνεται νὰ ἐννοηθῆ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ὅτι ὑπὸ τὸν ὄφιν ἐκρύπτετο ὁ διάβολος¹⁷⁵. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπηρεασθεῖσα καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία στρέφεται κατὰ τοῦ ὄφως διὰ τῶν ὄφιοκτονιῶν καὶ δρακοντοκτονιῶν.

“Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν δευτέραν διήγησιν, τὴν περὶ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαάμ, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα ἀπηχοῦν

175. Βλ. κυρίως Ἀποκ. 12,9 («ὁ δράκων, ὁ ὄφις ὁ μέγας ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος διάβολος καὶ ὁ σατανᾶς, ὁ πλανῶν τὴν οἰκουμένην ἑλλην»). Πρβλ. καὶ 20,2 καὶ Χ. Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1907, σελ. 146.

τὸ γεγονός τῆς συμπαραστάσεως εἰς τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ ἀκόμη καὶ ὑπὸ εἰδωλολατρῶν, οἱ ὅποιοι διδάσκονται ὑπὸ ἀλόγου καὶ ταπεινοῦ ὑποζυγίου, ὅτι θὰ ματαιοπονοῦν ὁσάκις στρέφονται κατὰ τῶν θείων σχεδίων. Οὕτω καὶ ὁ ἐθνικὸς μάντις Βαλαὰμ ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Γιαχβέ, ἐκτελῶν, ἐκῶν - ἄκων, πάντα ὅσα ἠθέλησεν ὁ Κύριος¹⁷⁶, διότι «οὐκ ἔστιν ὃς ἀντιποιήσεται τῇ χειρὶ Αὐτοῦ»¹⁷⁷.

Ἐκ τῆς διερευνήσεως τῶν ὡς ἄνω δύο δυσχερῶν βιβλικῶν διηγῆσεων ἔγινε, νομιζομεν, ἀντιληπτόν, ὅτι οὐδόλως ἐπεδιώξαμεν νὰ ἀποδείξωμεν δι' οἰουδήποτε τρόπου, ὅτι ὁ ὄφις καὶ ἡ ὄνος ὠμίλησαν, πράγματι, μετ' ἀνθρώπων. Ὅπως δὲν ἄφησαμεν καὶ περιθώρια νὰ δεχθῆ τις, ὅτι τὸ ὑπόβαθρον μιᾶς ἐκάστης τῶν παραδόξων τούτων διηγῆσεων ἀνάγεται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ μύθου. Ἐλπίζομεν ὅτι ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ ἀντελήφθῃ, ὅτι ἐπραγματοποιήσαμεν μίαν, εἰς λίαν εὐαίσθητον χῶρον, λεπτὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα προβληματίζουν καὶ δὲν στεροῦνται εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντος.

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

AB: The Anchor Bible

Ἄββ.: Ἄββακούμ

Ἄποκ.: Ἄποκάλυψις

Ἄριθμ.: Ἄριθμοὶ

ATD: Das Alte Testament Deutsch

Β' Κορ.: Β' Κορινθίους

ΒΕΠΕΣ: Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων

ΒΗΗ: Biblisch – Historisches Handwörterbuch

Βήλ Δράκ.: Βήλ καὶ Δράκων

ΒΚ: Biblischer Kommentar

CB: The Century Bible

CBC: The Cambridge Bible Commentary

Δ' Βασ.: Δ' Βασιλειῶν

Δαν.: Δανιήλ

ΔΒΜ: Δελτίο(ν) Βιβλικῶν Μελετῶν

Δευτ.: Δευτερονόμιον

ΕΒ: Echter – Bibel

176. Βλ. Ψαλμ. 113,11 (μασ. 115,3).

177. Δαν. (Θ) 4,35 (μασ. 32).

- Ἑβρ.: Ἑβραῖους
 ΕΕΘΣΠΘ: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστη-
 μίου Θεσσαλονίκης
 Ἑξ.: Ἑξοδος
 ΕΠΔ: Ἑρμηνεῖα Παλαιᾶς Διαθήκης
 Γ' Βασ.: Γ' Βασιλειῶν
 Γέν.: Γένεσις
 GHKAT: Göttinger Hand-Kommentar zum Alten Testament
 HBK: Herders Bibelkommentar
 Ἡσ.: Ἡσαίας
 HSAT: Die Heilige Schrift des Alten Testaments
 IB: The Interpreter's Bible
 ICC: The International Critical Commentary
 Ἰεζ.: Ἰεζεκιήλ
 Ἰερ.: Ἰερεμίας
 Ἰησ. Ν.: Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ
 Ἰούδ.: Ἰούδα
 Ἰουδ.: Ἰουδαίθ
 Ἰωάν.: Ἰωάννης
 Ἰων. Ἰωνᾶς
 KAT: Kommentar zum Alten Testament
 KHCAT: Kurzer Hand-Commentar zum Alten Testament
 Λευιτ.: Λευιτικὸν
 Λουκ.: Λουκᾶς
 μασ.: μασωριτικὸν ἑβραϊκὸν κείμενον
 NEB: Die Neue Echter-Bibel
 Ο': Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα
 PG: Patrologiae cursus completus, series Graeca
 Ψαλμ.: Ψαλμοὶ
 RGG: Die Religion in Geschichte und Gegenwart
 Ρωμ. Ρωμαίους
 SAT: Die Schriften des Alten Testaments
 SB: Sources Bibliques
 SBJ: La Sainte Bible de Jérusalem
 Σοφ. Σολ.: Σοφία Σολομῶντος
 Θ: Θεοδοτίων
 ZBK: Zürcher Bibel-Kommentar